

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Մույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2660

3K26

y-89

Ն. ԿՐԻՊՍԿԱՅԱ.

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԼԵՆԻՆԻ ՄԱՍԻՆ

Թարգմ. Ա. ՉՈՐՅԱՆԻ

ԷՆ
Տ

ՄՈՍԿՎԱ—1926

24.05.2013

21417

3K26 Կրուպուկայա
4-89 Քիչաչապոլսկի
Մեթոֆ Եսայե

ԲԿ Եսայե

№	931	8/11/80	
№	11482	5/10/80	

№ ԼԵՆԻՆՅԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ 07 JUN 2005 9

Ն. ԿՐՈՒՊՍԿԱՅԱ

20 NOV 2009

3K26
4-89
Կ.

ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԼԵՆԻՆԻ ՄԱՍԻՆ

Թարգմ. ՍՏ. ՉՈՐՅԱՆԻ

Հ. Ս. Խ. Հ. ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ № 320
ՄՈՍԿՎԱ 1926

I

1893—1894

Վլադիմիր Բևոյան Պետերբուրգ յեկավ 1893
 թվի աշնանը, բայց ես անմիջապես չճանաթա-
 ցա նրա հետ: Ընկերն' երևել էյի, վոր Վոլ-
 գայից յեկել ելին շատ բան գիտցող
 մարքսիստ, ապա բերի Շուկաների մասին»
 վերնագրով մի տետր, վոր բավական ձեռքից-
 անցել: Տետրում մի կողմից շարադրված
 էր Պետերբուրգի մարքսիստի տեխնոլոգ
 նս կրտսնի, մյուս կողմը՝ Վոլգայից յե-
 կայու յերը: Տետրը մեջտեղից ծավված
 էր իր խառը ձեռագրով, շնչումներով ու
 հավելումներով իր մտքերն էր շարադրել Հ. Կրա-
 շնը, մյուս կողմը, խնամքով, առանց շնչում-
 ների, իր ծագած թյուրմունքն ու առարկություն-
 ներն էր գրել յեկողը:

Շուկաների հարցը այն ժամանակ
ընտասարդ մարքսիստներիս շատ էր հետաքրք-
րում:

Պետերբուրգի մարքսիստական շրջանակնե-
րում այդ ժամանակ արդեն բյուրեղանում էր
մի առանձին հոսանք: Դրա ելությունը այն էր,
վոր հասարակական զարգացման պրոցեսները
այդ հոսանքի ներկայացուցիչներին թվում էին
ինչ վոր մեխանիքական, սխեմատիկ բաներ:
Հասարակական զարգացումը այսպես հասկաց-
վելու դեպքում՝ մասսայի, պրոլետարիատի դե-
րը ընկնում էր միանգամայն: Մարքսիզմի հե-
ղափոխական դիալեկտիկան նետվում էր մի
կողմ, մնում էին «զարգացման» մեռյալ «ֆա-
զերը»: Այժմ, իհարկե, յուրաքանչյուր մարք-
սիստ կարող է հերքել այդ «մեխանիքական»
տեսակետը, բայց այն ժամանակ Պետերբուրգի
մեր մարքսիստական շրջանակները շատ էին
հուզվում այդ առիթով: Մենք դեռ շատ քիչ է-
ինք պատրաստված. մեզնից շատերը Մարքսից,
որինակ, վոչինչ չէին կարգացել, բացի «կա-
պիտալի» առաջին հատորից. անգամ «կոմու-
նիստական Մանիֆեստը» աչքով չէին տեսել և
բնազդով միայն զգում էին, վոր այդ «մե-
խանիքականութունը» ուղղակի հակադրությունն
է կենդանի մարքսիզմին:

Շուկաների հարցը սերտ կապ ուներ մար-
քսիզմի ըմբռնման այս ընդհանուր խնդիրների
հետ:

«Մեխանիքականության» կողմնակիցները սո-
վորաբար շատ վերացական կերպով էյին մոտե-
նում խնդրին:

Այդ որվանից յերեսունից ավելի տարիներ
են անցել:

Տեսաք, վորի մասին խոսում եմ, դժբախ-
տաբար, չի պահվել:

Ուստի յես կարող եմ խոսել միայն այն
տպավորության մասին, վոր թողեց նա մեզ
վրա:

Շուկաների հարցը նորեկ մարքսիստի լու-
սաբանությամբ դրվում էր շատ կոնկրետ, կապ-
վում էր մասսաների շահերի հետ, ու ամբողջ
մոտեցման մեջ զգացվում էր հենց կենդանի
մարքսիզմը, վոր յերեութները վերցնում էր ի-
րենց կոնկրետ դրությամբ և իրենց զարգաց-
ման մեջ:

Ուզում էյի մոտից ծանոթանալ նորեկին,
մոտից իմանալ նրա հայացքները:

Վլադիմիր Իլյիչին յես տեսա բարիկենդանին
միայն: Վորոշված էր Ոխտում, ինժեներ կլաս-
սոնի մոտ, վորը Պետերբուրգի մեր ականավոր
մարքսիստներից էր և վորի հետ միասին յես

յերկու տարի առաջ մարքսիստական խմբակի մեջ եյի, կազմել մի քանի մարքսիստների խորհրդակցություն վոլգայից յեկածի հետ: Գաղտնաբերութեան համար «բլինի»¹⁾ հրավեր եսարքված: Այդ տեսակցութեանը, բացի վլադիմիր Իլյիչից, ներկա եյին Կլասսոնը, Յակ. Պ. Կորոբկոն, Սերբերովսկին, Ստ. Իվ. Ռադչենկոն և ուրիշները. պետք ե գային Պոտրեսովը և Սարովեն, բայց, կարծեմ, չեկան: Յես հիշում եմ մի մոմենտ: Խոսում եյին այն ուղիները մասին, վորոնցով պետք եր գնալ: Ընդհանուր լեզու, կարծես թե, չեր գտնվում: Մեկը, կարծեմ Շելյազինը ասաց, վոր շատ կարևոր ե աշխատանքը գրագիտութեան կոմիտեյում: վլադիմիր Իլյիչը ծիծաղեց, և նրա ծիծաղը մի տեսակ չար և չոր հնչեց. յես այնուհետև յերբեք այդպիսի ծիծաղ չեմ լսել նրանից:

«Դե, ինչ, ով ուզում ե թող հայրենիքը փրկի գրագիտութեան կոմիտեյում—մենք չենք խանգարի»:

Յես Կորոբկոյի հետ նստած եյի հարևան սենյակում և բաց դռնից լսում եյի նրանց խոսակցութեանը: Կլասսոնը մոտեցավ և հուզված, միտքը փետելով, ասաց. «Ստատանան գիտի,

¹⁾ Բլինի—յուզով տապակած բլիթ, խմորեղեն, վոր սուսները պատրաստում են գլխավորապես բարեկենդանին: Գ. Թ.

թե դա ինչեք ե ասում»: «Ինչ ե վոր—ասաց Կորոբկոն.—նա իրավացի յե, մենք ինչ հեղափոխականներ ենք»:

Պետք ե ասել, վոր մեր սերունդը դեռ պատանի հասակում վկա յեք յեղել նարոգովոցիները՝ ցարիզմի դեմ վարած կռիւն, տեսել եր, թե ինչպես լիբերալ «հասարակութեանը» ամեն կերպ «համակրում եր» նրանց, բայց նարոգնայա վոլյա կուսակցութեան քայքայումից հետո, վախից պոչը իրեն քաշեց. նա վախենում եր ամեն մի շարժումից, ու սկսվեց «մանր գործերի» քարոզը:

վլադիմիր Իլյիչի չար նկատողութեանը հականալի յեք: Նա յեկել եր խոսելու, թե ինչպես միասին դուրս գան պայքարի, բայց ի պատասխան լսեց գրագիտութեան կոմիտեյի բրոշյուրները տարածելու կոչը:

Հետո, յերբ մենք մոտից ծանոթացանք, վլադիմիր Իլյիչը պատմեց մի անգամ, թե ինչպես եր վերաբերվել «հասարակութեանը» իր մեծ յեղբոր ձեռքակալութեան: Բոլոր ծանոթները յերես թեքեցին Ուլյանովների ընտանիքից. իր այցելութեանները ընդհատեց անգամ ձերուկ իր այցելութեանները գալիս եր ուսուցիչը, վոր առաջ յերեկոները գալիս եր միշտ շահմատ խաղալու: Այն ժամանակ Սիմբիրսկը դեռ յերկաթուղի չուներ. վլադիմիր Իլ-

յիչի մայրը ստիպված եր ձիով գնալ մինչև Սիզրան, վորպեսզի մեկնի Պետերբուրգ, ուր բանտարկված եր վորդին: Վլադիմիր Իլյիչին ուղարկում են ուղեկից գտնելու—վոչ-վոք չի ցանկանում կալանավորի մոր հետ ճանապարհ գնալ:

Այս ընդհանուր վախկոտութիւնը իր վրա, Վլադիմիր Իլյիչի ասելով, շատ ուժեղ ապավորութիւնն է թողնում:

Պատանեկական այս ապրումը, անկասկած իր կնիքն դրեց Վլադիմիր Իլյիչի դեպի «հասարակութիւնը», դեպի լիբերալներն ունեցած վերաբերմունքի վրա: Նա պատանի հասակից իմացավ, թե ինչ արժեք ունի ազատամիտ շողակրատանքը:

1894 թ. աշնանը Վլադիմիր Իլյիչը իր «Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве» հոդվածում գրեց. «բուրժուազիան տիրում է և՛ կյանքում և՛ հասարակութիւն մեջ: Թվում եր թե պետք է պոկվել հասարակութիւնից յեւ ղիսել բուրժուազիայի հակոտնյային (անտիպոդին)» (Собр. соч., т. II, стр. 18):

Յեւ ապա.

«Դուք (նարոզնիկներ)... բուրժուաների պատժամանակ մենակ մնալու, վորպեսզի կարելի լինի շտպանութիւն ցանկութիւնը վերագրում եք նրանք սովորաբար ապրում եյին իրան... վո՛ աշխատավոր դասակարգի իր հոլոգներին յիշատին, մի ժամանակ առանձին տան մեջ, և

պահանջում է միանգամայն անջատվել այդ տարերից և քացառապես ծառայել նրան, ով «կարված է» բուրժուական հասարակութիւն «կյանքից» (նույն տեղը, էջ 54):

Հայտնի է Վլադիմիր Իլյիչի տեսակետը դեպի լիբերալները, նրա անվտանգութիւնը դեպի նրանց, մշտական մերկացումները... Յես բերի միայն մի քանի ցիատատ, վոր վերաբերում են այն տարվան, յերբ խորհրդակցութիւնն յեղավ կլասսոնի բնակարանում:

«Բլինի»-ի հրավերքին մինչև վերջը չխոսեցին, իհարկէ: Վլադիմիր Իլյիչը խոսում եր քիչ. ավելի դիտում եր հասարակութիւնը: Մարդիկ, վոր իրենց մարքսիստ եյին անվանում, անհարմար եյին զգում Վլադիմիր Իլյիչի սեեռուն հայացքի առաջ:

Հիշում եմ, յերբ մենք Ոխտից տուն եյինք վերադառնում Նևայի մոտով, ինձ առաջին անգամը լինելով պատմեցին Վլադիմիր Իլյիչի յեղբոր մասին:

Վլադիմիր Իլյիչը յեղբորը շատ եր սիրում: Նրանց ճաշակների մեջ ընդհանուր շատ բան կար. յերկուսն ել կարիք եյին զգում յերկար ժամանակ մենակ մնալու, վորպեսզի կարելի լինի յիշատին, մի ժամանակ առանձին տան մեջ, և

յերբ բազմաթիւ ջահեղներէց—հորեղբոր, հորա-
քրոջ, քեռու տղաներէց, աղջիկներէց վորեւե մեկը
մտնում եր նրանց սենյակը, յեղբայրները ունե-
յին իրենց սիրած նախադասութիւնը. «բախտա-
վորեցրեք ձեր բացակայութեամբ»: Յերկու յեղ-
բայրն ել կարողանում եյին համառ աշխատել,
յերկուսն ել տրամադրված եյին հեղափոխակա-
նորեն: Բայց հասակների տարբերութիւնը, հա-
վանորեն զգալ եր տալիս իրեն: Ալեքսանդր Իւ-
յիչը ամեն բանի մասին չեր խոսում Վլադիմիր
Իւյիչի հետ:

Ահա թե ի՛նչ եր պատմում Վլադիմիր Իւյիչը:

Յեղբայրս բնագետ եր: Վերջին ամառը յերբ
նա տուն յեկավ, դիսերտացիա եր պատրաս-
տում ողավոր ճիճունների մասին, և բոլոր ժա-
մանակ աշխատում եր մանրադիտակով: Վոր-
պեսզի մաքսիմում լույս ոգտագործի՝ նա վեր
եր կենում արշալույսին և իսկույն ձեռնարկում
աշխատանքի: «Ձե՛, յեղբորիցս հեղափոխական
դուրս չի գա, մտածում եյի յես այն ժամանակ,
—պատմում եր Վլադիմիր Իւյիչը,—հեղափոխա-
կանը չի կարող այսքան ժամանակ նվիրել ո-
ղավոր ճիճունների ուսումնասիրութեան»: Բայց
շուտով տեսավ թե ինչպես սխալվում եր:

Յեղբոր ճակատագիրը, անկասկած խորասլին
ազդում ե Վլադիմիր Իւյիչի վրա: Այդ բանում

մեծ դեր ե խաղում այն, վոր Վլադիմիր Իւյիչը
մինչև այդ՝ շատ բանի մասին արդեն մտածում ե
անկախորեն և իր համար վճռում ե արդեն հե-
ղափոխական պայքարի խնդիրը:

Յեթե դա այլ կերպ լիներ, յեղբոր ճակատա-
գիրը միայն խոր վիշտ կպաճառեր նրան, կամ,
լավագույն դեպքում, նրա մեջ կառաջացներ
վճռականութիւն ու ձգտում՝ յեղբոր ճանապար-
հով գնալու: Սակայն, ավյալ պայմաններում,
յեղբոր ճակատագիրը լարում ե լոկ նրա մտքի
աշխատանքը, մշակում ե նրա մեջ անսովոր զգաս-
տութիւն, ճշմարտութեան աչքերին նայելու կա-
րողութիւն, թույլ չտալով մի բոպե անգամ
Ֆրազներով, ցնորքներով հրապուրվելու, մշա-
կում ե նրանում մեծագույն ազնվութիւն՝ բո-
լոր հարցերին մոտենալու մեջ:

II

1894—1898

1894 թ. աշնանը Վլադիմիր Իւյիչը մի խրմ-
բակում կարգաց իր «Друзья Народа» ն: Հի-
շում եմ, ինչպես բոլորին հափշտակեց այդ
գիրքը: Նրա մեջ անսովոր պարզութեամբ դըր-
ված եր պայքարի նպատակը: Այնուհետև «Дру-
зья Народа»-ն հեկտոգրաֆով տպված՝ ձեռքից
ձեռք անցավ «դեղին տետրեր» անունով, վորոնք

ստորագրութիւնն չեյին կրում: Տետրերը ընթերցողներէ բավական լայն շրջան ունեյին և վոչ մի կասկած չկա, վոր նրանք ուժեղ ազդեցութիւն ունեցան այն ժամանակվա մարքսիստ յերիտասարդների վրա: 1896 թվին, յերբ յես Պալտավա եյի, Պ. Պ. Ռումյանցեը, վոր այն ժամանակ ակտիվ սոցիալ-դեմոկրատ եր և բանտից հենց նոր եր դուրս յեկել, «Друзья Народа»-ն բնորոշեց, վորպես հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի տեսակետի լավագույն, ուժեղ և լիակատար ձևակերպումը:

1894—95 թ. թ. ձմեռը յես արդեն բավական մտտից ծանոթացա Վլադիմիր Իլյիչին: Նա Նեվսկի Զաստավայի կողմը պարապում եր բանվորական խմբակներում, յես նույն տեղը չորս տարի յեր ուսուցչութիւնն եյի անում Սմոլենսկի յերեկոյան-կիրակնորյա դպրոցում և բավական լավ գիտեյի տրակտի կյանքը: Խմբակի, վորի հետ պարապում եր Վլադիմիր Իլյիչը, բանվորներից շատերը իմ կիրակնորյա դպրոցի աշակերտներից եյին—Բաբուշկին, Բորովկով, Գրիբակին, Արսենի և Ֆիլիպ Բոլորովներ, ժուկով և ուրիշներ: Այն ժամանակները յերեկոյան-կիրակնորյա դպրոցը գեղեցիկ միջոց եր լայն կերպով ծանոթանալու բանվորական մասսայի աւորյա կյանքին, աշխատանքի պայմաններին ու տրա-

մադրութեան: Սմոլենսկյան դպրոցը ուներ 600 մարդ, չհաշված յերեկոյան տեխնիքական դասընթացները և նրան միացած կանանց և Ոբուխովյան դպրոցները: Պետք ե ասած, վոր բանվորները «վարժուհիներին» վերաբերվում եյին անսահման հովատով. Գրումովսկիների փայտեղենի պահեստների պահապանը ուրախ դեմքով զեկուցում եր վարժուհուն, վոր իրեն վորդի յե ծնվել. թոքախտավոր մանածագործը, վարժուհուն, գրագիտութիւնն սովորեցնելու համար, ցանկանում եր քաջարի փեսացու. աղանդավոր բանվորը, վոր ամբողջ կյանքը աստված եր վորոնել, բավականութեամբ գրում եր, թե Ռուդակովից (դպրոցի մյուս ուսուցչից), ավագ շաբաթվա տոնին, իմացել ե, վոր բնավ աստված չկա, և իրեն այնպէս թեթե ե զգացել, վորովհետեւ չկա ավելի վատ բան, քան աստծո ստրուկ լինելը, վորովհետեւ այդ դեպքում չես կարող ձայն հանել, իսկ մարդու ստրուկ լինելը—հեշտ ե—այստեղ կարելի յե կովել. ամեն կիրակի, մինչև մարդկային կերպարանքի կորստի աստիճանը հարբող ծխախոտավաճառը, վորից այնպես ծխախոտի հոտ եր գալիս, վոր նրա տետրակի վրա կռանալիս՝ մարդու գլուխը պտտվում եր,—կեռ չանգերով, առանց ձայնավորների գրում եր, վոր փողոցում յերեք տարեկան աղ-

Ջիկ են պտել, ապրում ե իրենց արտելում,
պետք ե վոստիկանության հանձնել, բայց խըղ-
ճում ե. յեկավ մի պատանի զինվոր և պատ-
մեց, թե Միխայլան, վոր անցյալ տարի ձեզ մոտ
գրագիտություն եր սովորում, փնասվեց աշխատան-
քի ժամանակ, մեռավ, և մեռնելիս հիշեց ձեզ ու
հրամայեց վողջունել և վողջություն ցանկալ ձեզ.
մանածագործ բանվորը, վոր սարի պես կանգ-
նած եր՝ թագավորի և տերտերների յետևը, նա-
խազգուշացնում եր զգուշանալ «այն սեվից, քա-
նի վոր նա շարունակ թրև ե գալիս Կարոխով-
յան փողոցում». մի հասակավոր բանվոր ասում
եր, վոր յեկեղեցու յերեցփոխությունը չի կա-
րող թողնել, «վոր փնտև տերտերները սարսա-
փելի խաբում են ժողովրդին և նրանց զիմակը պետք
ե պատռել իսկ յեկեղեցուն ինքը բոլորովին կողմա-
կից չե ու զարգացման Փաղերը ավելի լավ գիտի»
և այլն և այլն: Կազմակերպության մեջ յեղած բան-
վորները գալիս եյին դպրոց, վոր պեսզի նայեն թե,
ո՞ւմ կարելի յե կազմակերպության մեջ քաշել: Բո-
լոր վարժուհիները նրանց համար մեկ չեյին. նրանք
տարբերում եյին, թե նրանցից ո՞վ վորքան պատ-
րաստված ե: Յեթե ճանաչում են, վոր վարժու-
հին «իրենցից ե», մի վորև ե նախադասությամբ
հասկացնում են այդ, որինակ, տնայնագործա-
կան արդյունաբերության խնդրի նկատմամբ

կասեն՝ «անայնագործը չի կարող խոշոր արտա-
դրության մրցությանը զիմանալ», կամ հարց
կտան. «իսկ ի՞նչ տարբերություն կա Պետեր-
բուրգի բանվորի և Արխանգելսկի գյուղացու
միջև», ու զրանից հետո արդեն վարժուհուն
նայում են ուրիշ հայացքով և ուրիշ կերպ են
բարևում. «մերն ե, գիտենք»:

Ինչ վոր պատահեր գործատեղում, իսկույն
և եթ կպատմեյին. գիտեյին, վոր վարժուհիները
կհայտնեն կազմակերպության:

Կարծես մի ինչ-վոր լուռ համաձայնություն կար:
Դպրոցում, իսկապես ամեն ինչի մասին կա-
րելի յեր խոսել, չնայած վոր ամեն դասարա-
նում լրտես կար. պետք եր միայն գործ չածել
սարսափելի բռնեք՝ «թագավոր», «գործադուլ»
և այլն, ու կարելի յեր շոշափել ամենահիմնական
խնդիրներ: Իսկ պաշտոնապես արգիլված եր վոր-
և ե բանի մասին խոսել. մի անգամ փակեցին
այսպես անվանված կրկնողական խմբակը՝ նրա
համար, վորովհետև այնտեղ, ինչպես տեսել եր
վրա հասնող վերատեսուչը, ավանդել եյին տաս-
նորդական կտորակները, իսկ ծրագրով թույլա-
տրվում եր սովորեցնել միայն թվաբանական
չորս գործողությունը:

Այդ ժամանակ յես ապրում եյի Ստարո-
Նեվսկում. մի տան մեջ վոր անցավի բակ ու-

ներ: Վլադիմիր Իլյիչը կիրակի որերը, խմբակի զբաղմունքից դառնալիս, սովորաբար գալիս եր ինձ մոտ, ու սկսվում եյին անվերջ զրույցներ: Յես այն ժամանակ սիրահարված եյի դպրոցի վրա. ինձ կարելի յեր հաց չտալ, բայց թույլ տալին միայն խոսեյի դպրոցի մասին, աշակերտների մասին, Սեմյանիկովի, Տորնտոնի, Մակսիմովի և Նեվսկի թաղի այլ Փարբիկաների մասին: Վլադիմիր Իլյիչը հետաքրքրվում էր ամեն մի մանրուկով, վոր վերաբերում էր բանվորների կյանքին, կենցաղին, ու առանձին գծերով աշխատում էր ընդգրկել բանվորի կյանքը իր ամբողջությամբ, գտնել այն, ինչից կարելի յե բռնել, վորպեսզի լավապես մոտենա բանվորին հեղափոխական պրոպագանդով: Այն ժամանակվա ինտելիգենտների մեծամասնութունը բանվորներին վատ էր ճանաչում: Ինտելիգենտը գալիս էր խմբակը և բանվորներին կարծես դասախոսութուն էր կարդում: Յերկար ժամանակ խմբակներում «անցնում եյին» ենգելսի «Ընտանիք, սեփականութուն և պետութուն» գրքույկը, ձեռագիր թարգմանությամբ: Վլադիմիր Իլյիչը բանվորներին կարդում էր Մարքսի «Կապիտալը», նրանց բացատրում էր այն, իսկ զբաղմունքի յերկրորդ մասը նվիրում էր հարց ու փորձի բանվորներին

հարցնում էր նրանց գործի, աշխատանքի պայմանների մասին և ցույց էր տալիս, թե նրանց կյանքը ինչ կապ ունի հասարակական ամբողջ կազմի հետ, ասելով, թե ինչ և ինչպիսի ճանապարհներով կարելի յե վերափոխել գոյություն ունեցող կարգը: Տեսականի և գործնականի կապը — ահա ինչն էր Վլադիմիր Իլյիչի խմբակներում կատարված աշխատանքի առանձնահատկութունը: Հետզհետե այդպիսի մոտեցում կիրառել սկսեցին մեր խմբակի և մյուս անդամները: Յերբ հետևյալ տարում լույս տեսավ Վելինսկի «Об агитации» գրքույկը — հողը թուրքիկային ագիտացիայի համար միանգամայն պատրաստ էր արդեն, պետք էր միայն գործի անցնել: Բանվորների ամենորյա կարիքների շուրջը տարվող ագիտացիայի մեթոդը, մեր կուսակցական աշխատանքի մեջ խորը արմատներ ձգեց: Յես այս մեթոդի ամբողջ արդյունավետութունը լիովին հասկացա շատ ուշ միայն, յերբ ապրում էյի տարագրության մեջ — Ֆրանսիայում, և տեսա, թե ինչպես Փարիզում պոստատարների հակառակահան գործադուլի ժամանակ ֆրանսական սոցիալիստական կուսակցութունը բոլորովին մի կողմ էր կանգնած և չէր մասնակցում այդ գործադուլին: Դա իբր թե արհմիությունների գործն էր: Նրանք կուսակցության գործը հա-

մարում էյին քաղաքական պայքարը միայն: Տնտեսական և քաղաքական պայքարի միութեան անհրաժեշտութիւնը նրանց համար միանգամայն պարզ չեր:

Այն ժամանակ Պետրոգրադում աշխատող ընկերներից շատերը, տեսնելով թուուցիկային ազդեցիկութիւնը, աշխատանքի այդ ձևով տարված՝ մոռացան, վոր դա մասսայի մեջ աշխատանք կատարելու ձևերից մեկն է, վոր միակը, և գնացին չարաբաստիկ «եկոնոմիզմի» ճանապարհով:

Վլադիմիր Իլյիչը յերբեք չեր մոռոնում աշխատանքի մյուս ձևերը: 1895 թ. նա գրում էր «Объяснение закона о штрафах, взимаемых с рабочих на фабриках и заводах» գրքույկը, վորի մեջ Վլադիմիր Իլյիչը վայլուն որինակ տվեց, թե ինչպես պետք է մոտենալ այն ժամանակվա միջակ-բանվորին և, նրա կարիքներից յեւելով, քայլ առ քայլ մոտեցնում է նրան քաղաքական պայքարի անհրաժեշտութեան խնդրին: Այս գրքույկը շատ ինտիլիգենտների թվաց ձանձրալի, ձգձգված բայց բանվորները կլանում էին այն: Գրքույկը նրանց հասկանալի յեր և հարագատ (գրքույկը տավել էր նարոգովուցիների տպարանում և տարածվել բանվորների շրջանում): Այդ ժամանակ Վլադիմիր Իլյիչը ուշադիր ուսումնաս-

նիրում էր գործարանային որենքները, գտնելով, վոր այդ որենքները բացատրելով, առանձնապես հեշտ կլինի բացատրել բանվորներին; թե իրենց դրութիւնը ինչ կապ ունի պետական կազմի հետ: Այս ուսումնասիրութեան հետքերը յերևում են այն ժամանակ բանվորների համար գրած մի շարք հոգվածների և գրքույկների մեջ— «Новый фабричный закон» գրքույկում, «О стачках», «О промышленных судах» և այլ հոգվածներում:

Բանվորական խմբակներ հաճախելը, իգուր շանցավ. սկսվեց ուժեղ հետախուզութիւն: Մեր ամբողջ խմբից կոնսպիրացիայի գործին ամենից ավելի հմուտ էր Վլադիմիր Իլյիչը. նա գիտեր բոլոր անցքերը, հրաշալի կերպով խաբում էր լրտեսներին, սովորեցնում էր մեզ, թե ինչպես գրել գրքերում քիմիայով, ինչպես գրել կետերով, պայմանական նշաններ դնել, հնարում էր ամեն տեսակ մականուններ: Ընդհանրապես զգացվում էր, վոր նարոգովուցիների ձևերը լավ սովորել էր: Ի գուր չեր, վոր նա այնպես հարգանքով էր խոսում հին նարոգովուցի Միխայլովի մասին, վորը իր կոնսպիրատիվ ընդունակութեան համար ստացել էր «դոնապան» մականունը: Հետախուզութիւնը հեռոհեռ և այն չափեր էր ընդունում, և Վլադիմիր Իլյիչը պնդում էր, վոր

պետք է մեկը նշանակվի «գահաժառանգ», վորին չեն հետևում և նրան պետք է հանձնել բոլոր կապերը, հանգույցները: Վորովհետև ավելի «մաքուր» մարդը յես եյի, վորոշվեց «գահաժառանգուհի» նշանակել ինձ: Զատկի առաջին օրը մեզանից 5—6 հոգի «գատիկը տոնելու» գնացինք Յարսկոե Սելո, մեր խմբակի անդամներից մեկի—Սիլվիինի մոտ, վոր այնտեղ դասեր տալով ապրում էր: Գնացքով գնում եյինք իբրև անծանոթներ: Համարյա ամբողջ օրը նստեցինք քննելու, թե ինչ կապեր պետք է պահպանել: Վլադիմիր Իլյիչը սովորեցնում էր ծածկագրություն: Գրեթե զբքի կեսը ծածկագրեցինք: Ավա՛ղ, հետո յես չկարողացա ջոկել այդ առաջին կոլլեկտիվ ծածկագրությունը: Մի միսիթարանք կար. այն ժամանակ, յերբ հարկ յեղավ ծածկագրությունը բացել՝ «կապերի» ահազին մեծամասնությունը արդեն խորտակված էր:

Վլադիմիր Իլյիչը խնամքով հավաքեց այդ «կապերը». ամեն տեղ վորոնում էր մարդիկ, վոր կարողանային այսպես թե այնպես պիտանի լինել հեղափոխական աշխատանքի: Հիշում եմ, մի անգամ, Վլադիմիր Իլյիչի նախաձեռնությամբ յեղավ մեր խմբակի ներկայացուցիչների (Վլադիմիր Իլյիչը և, կարծեմ, Կրժիժանովսկին) խորհրդակցությունը կիրականորյա դպրոցի մի խումբ

վարժուհիներին հետ: Սրանք բոլորը հետո սոց. դեմոկրատներ դարձան: Դրանց մեջ էր Լիդիա Միխայլովնա Կնիպովիչը, հին նարոդովուեց, վոր վորոշ ժամանակից հետո հարեց սոց. դեմոկրատներին: Կուսակցական հին աշխատավորները հիշում են նրան: Հեղափոխական մեծ տիկունության տեր, խստապահանջ դեպի ինքը և ուրիշները, մարդկանց լավապես ճանաչող, սքանչելի ընկեր, վոր սիրով և հոգածությամբ շրջապատում էր նրանց, ում հետ աշխատում էր. Լիդիան իսկույն և եթ գնահատեց Վլադիմիր Իլյիչին, վորպես հեղափոխականի: Նա իր վրա վերցրեց նարոդովուցիների տպարանի հետ հարաբերություն պահպանելու գործը: Խոսում, պայմանավորվում, ձեռագրները հանձնում էր և այնտեղից ստանում էր արդեն տպագրված գրքույկներ, կողովներով զբանք տանում էր իր ծանոթների մոտ և կապմակերպում էր բանվորներին գրականություն ցրելու գործը: Յերբ Լիդիան ձերբակալվեց,—դավաճանի, տպարանի գրաշարի ցուցմունքով,—նրա գանազան ծանոթների մոտից գրավվեցին տասներկու կողով արգելված գրքույկներ: Նարոդովուցիները այն ժամանակ բազմաթիվ բրոշյուրներ եյին տպում բանվորների համար—«Բանվորական օր», «Ո՛վ ի՞նչով է ապրում», Վլադիմիր Իլյիչի «Տուգանք-

ների մասին» գրքույկը, «Սով-Արքան» և այլն: Նարոդովոյիններից յերկուսը, վոր աշխատում էին Լախտինի տպարանում,—Շապովտովն ու Կատանսկայան, այժմ կոմունիստական կուսակցության շարքերումն են: Լիդիա Միխայլովնան չկա արդեն: Նա մեռավ 20 թվին, յերբ Դրիմը, ուր ապրում էր նա վերջին տարիները, սպիտակների ձեռքին էր: Մեռնելիս, զառանցանքի մեջ, նա ձգտում էր դեպի յուրայինները, դեպի կոմունիստները, մեռավ իր համար թանկագին կոմունիստական կուսակցության անունը շրթունքներին: Վարժուհիներից կային, կարծեմ, և Պ. Ֆ. Կուզելին, Ա. Ի. Մեշչերյակովան (յերկուսն էլ այժմ կուսակցության անդամներ) և ուրիշները: Իսկ Նեվսկի Զաստավի այն կողմը վարժուհու պաշտոն ուներ Ալեքսանդրա Միխայլովնա Կալմիկովան,—սքանչելի դասախոս (հիշում եմ նրա՝ պետական բյուտջեյի մասին բանվորներին կարդացած դասախոսութունը). այն ժամանակ նա գրապահեստ ուներ Լիտեյնի փողոցի վրա: Ալեքսանդրա Միխայլովնայի հետ մոտիկ ծանոթացավ և Վլադիմիր Իլյիչը: Ստրուվեն նրա սանն էր, նրա մոտ լինում էր միշտ և Պոստրեսովը, Ստրուվեյի գիմնագիական ընկերը: Հետագայում Ալեքսանդրա Միխայլովնան իր զրամով պահեց հին «Աեքրա»-ն մինչև 2-րդ համազու-

մարը: Նա Ստրուվեյին չհետևեց, յերբ, վերջինս անցավ լիբերալների կողմը, և միանգամայն միջոցավ «Աեքրա»-ի կազմակերությանը: Նրա մականունը «ճորտքույր» էր: Նա շատ լավ էր վերաբերվում Վլադիմիր Իլյիչին: Այժմ նա պառկած է Գետսկոյե Սելոյի սանատորիայում և յեղնել չի կարողանում: Բայց նրա մոտ յերբեմն գալիս են յերեխաներ հարևան մանկատներից: Նա պատմում է նրանց Իլյիչի մասին: Անցյալ գարնան (1920 թ.) նա ինձ գրում էր, թե պետք է առանձին գրքով հրատարակել Վլադիմիր Իլյիչի 17 թվի հոգվածները, վորոնք լի յեն բուռն և կրակոտ կոչերով, և վորոնք այնպես ազդում էին այն ժամանակ մասսայի վրա: 22 թվին Վլադիմիր Իլյիչը Ալեքսանդրա Միխայլովնային ջերմ վողջույնի մի քանի խոսքեր գրեց, այնպիսի խոսքեր, վոր միայն նա կարող էր գրել: Ալեքսանդրա Միխայլովնան սերտ կապված էր «Աշխատանքի Ազատագրության» Խմբակի հետ: Մի ժամանակ (կարծեմ 99-ի թվին), յերբ Զասուլիչը յեկավ Ռուսաստան, Ալեքսանդրա Միխայլովնան տեղավորեց նրան անլեզալ կերպով և միշտ տեսակցում էր նրա հետ: Բանվորական աճող շարժման ու «Աշխատանքի Ազատագրության» Խմբակի հոգվածների և զրքերի ազդեցությամբ, նուր Գետերբուրգի սոց. դեմոկրատների ազդեցու-

թյամբ, Պոտրեսովը ձախացավ, մի առ ժամանակ ձախացավ և Սարուվեն: Մի շարք նախնական ժողովներից հետո հող գանվեց միասնական աշխատանքի համար: Մտածեցին միասին հրատարակել «Материалы к характеристике нашего хозяйственного развития» ժողովածուն: Մեր խմբակից խմբագրության մեջ մտան Վլադիմիր Իլյիչը, Ստարկովը և Ստեփան Իվ. Ռադչենկոն, նրանցից՝ Սարուվեն, Պոտրեսովը և Կլասսոնը: Ժողովածույին վիճակված բախտը հայտնի յե: Յարական գրաքննությունը այրեց այն: 1895 թ. գարնանը արտասահման գնալուց առաջ Վլադիմիր Իլյիչը շուտ-շուտ գնում էր Ողբերնի փողոցը, ուր ապրում էր Պոտրեսովը, շտապելով աշխատանքը վերջացնել:

1895 թ. ամառը Վլադիմիր Իլյիչը անցրեց արտասահմանում, մասամբ ապրեց Բերլինում, ուր հաճախում էր բանվորական ժողովներ, մասամբ Շվեյցարիայում, ուր առաջին անգամ տեսավ Պլեխանովին, Աքսելրոդին, Չասուլիչին: Յեկավ տպավորություններով լեցուն, արտասահմանից բերելով իր հետ կրկնակի ծալք ունեցող ճամպուռուկ, վորի պատերի առանքը լցված էր անլեզավ գրականությամբ:

Իսկույն և եթ սկսեցին կատաղի կերպով հետամտել Վլադիմիր Իլյիչին, հետևում էին նրան,

հետևում էին ճամպուռուկին: Ինձ ազգական մի աղջիկ այդ ժամանակ ծառայում էր հասցեների սեղանում: Վլադիմիր Իլյիչի գալուց յերկու օր հետո, նա պատմեց ինձ, վոր գիշերը, իր հերթապահության ժամանակ լրտեսը յեկել է, հասցեները քրքրել և պարծեցել. «հետևեցինք, գտանք պետական կարևոր հանցավոր Ուլյանովին, — նրա յեղբորը, կախել են, — ինքը յեկել է, արտասահմանից. հիմա յել մեզանից չի պրծնի»): Իմանալով, վոր յես Վլադիմիր Իլյիչին ճանաչում եմ, իմ ազգականուհին շտապել էր այդ մասին հայտնել ինձ: Յես, իհարկե, իսկույն և յեթ նախազգուշացրի Վլադիմիր Իլյիչին: Հարկավոր էր կրկնակի զգուշություն: Բանը, սակայն, չէր սպասում: Աշխատանքը ծավալվում էր: Աշխատանքի բաժանում սահմանեցին, բաժանելով աշխատանքը ըստ թաղերի: Սկսեցին կազմել և բաց թողնել թուղցիկներ: Հիշում եմ, վոր Վլադիմիր Իլյիչը կազմեց առաջին թուղցիկը՝ Սեմյանիկովի գործարանի բանվորներին ուղղված: Այն ժամանակ մենք վոչ մի տեխնիկա չունեցինք: Թուղցիկը արտագրվում էր ձեռքով, տպագիր տառերով, տարածում էր Բարուշկինը: Չորս օրինակից 2-ը պահակները վերցրել էին, 2-ը անցել էր բանվորներին ձեռքը: Թուղցիկներ տարածվում էին և ուրիշ թաղերում: Այսպես, Վասիլիսկի Ոստրո-

վում կազմվել էր թուուցիկ՝ Լաֆերմի ծխախոտագործարանի բանվորուհիներին ուղղված: Ա. Ա. Յակուբովան և Զ. Պ. Նեվզորովան (Կրժիժա-նովսկայա) տարածման այսպիսի միջոցի էյին դիմում: Թուուցիկները վուորում էյին խողովակա-ձև, այնպես, վոր հարմար լինի հատ-հատ վերցնելու, և գողնոցները համապատասխան ձևով սարքելով՝ նրանք սուլիչի ձայնը լսելուն պես, արագ քայ-լերով գնում էյին խիա խմբերով գործարանի գոներից դուրս յեկող բանվորուհիներին ընդա-ուաջ և գրեթե վագում էյին նրանց կողքով, թը-ուուցիկները խցկելով տարակուսած բանվորուհի-ների ձեռքը: Թուուցիկը հաջողություն ուեցավ: Թուուցիկները, գրքույկները շարժեցին բանվոր-ներին: Վորոշվեց հրատարակել նաև հանրա-մատչելի ժուրնալ, — «Рабочее Дело» — դեռ լավ վոր տպարան կար: Վլադիմիր Իլյիչը խնամ-քով նյութ էր պատրաստում նրա համար: Յու-րաքանչյուր տող նրա ձեռքից էր անցնում: Հի-շում եմ իմ բնակարանում մի ժողով, յերը Զա-պորոժիցը, անսովոր վողեորությամբ պատմում էր այն նյութի մասին, վոր հաջողել էր հավաքել Մոսկովյան Զաստավի այն կողմը գանվող կոշկի գործարանում: «Ամեն ինչի համար տուգանում են, պատմում էր նա. — կրունկը մի քիչ ծուռ ես դնում — իսկույն տուգանք»: Վլադիմիր Իլյիչը ծի-

ծաղեց «Դե, յեթե կրունկը ծուռ է կպցնում, այդ ժամանակ տուգանքը, ասենք, տեղին է»: Նյութը խնամքով հավաքում և ստուգում էր Վլադիմիր Իլյիչը: Հիշում եմ, որինակ, ինչպես նյութ հավաքվեց Տորնտոնի Փաբրիկի մասին: Վորոշվեց, վոր յես Տորնտոնի Փաբրիկից՝ ինձ մոտ կկանչեմ իմ աշակերտին, բրակովչչիկ կրու-լիկովին, վոր արդեն առաջ աքսորված էր յեղել Պետերբուրգից, և նրանից, Վլադիմիր Իլյիչի վորո-շած նախագծով կհավաքեմ բոլոր տեղեկություն-ները: Կրոլիկովը յեկավ ինչ-վոր մեկից վերցրած գեղեցիկ մուշտակ հագած. բերեց տեղեկություն-ների մի ամբողջ տեսք, վորոնք գեռ լրացրեց բե-րանացի: Տեղեկությունները շատ արժեքավոր է-յին: Վլադիմիր Իլյիչը ուղղակի հարձակվեց նրանց վրա: Հետո յես Ապոլինարի Ալեքսանդրովնա Յա-կուբովայի հետ՝ գլխաշոր կապած և մեղ բանվո-րուհիների տեսք աված՝ գնացինք Տորնտոնի Փա-բրիկի հանրակացարանը. յեղանք և ամուրիների և ընտանիքավորների մասում: Պայմանները սարսափելի էյին: Այսպես հավաքված նյութերի հիման վրա միայն Վլադիմիր Իլյիչը գրում էր թղթակցություններ և թուուցիկներ: Նայեցեք նրա Տորնտոնի Փաբրիկի բանվորուհիներին ուղղած թուուցիկը: Գործին ինչպիսի մանրամասնորեն տեղյակ լինելն է նկատվում նրանում: Յեվ վոր-

պիսի՛ դպրոց եր դա այն ժամանակ աշխատող ընկերներէ համար: Ահա թե յերբ սովորեցին «ուշագրություն դարձնել մանր բաներին»: Յե՛վ վորքան խորը դրոշմվեցին այդ մանրուհները մարդկանց գիտակցության մեջ:

Մեր «Рабочее Дело» լույս չտեսավ: Տ-ին իմ բնակարանում ժողով եր, ուր վերջնականապես կարգացվեց արդեն տպագրության համար պատրաստի համարը: Դա յերկու որինակ ունեւր: Մի ուրինակը վերցրեց Վանեհը՝ վերջնականապես նայելու, մյուսը մնաց ինձ մոտ: Առավոտյան յես գնացի Վանեհի մօտ՝ ուղղված որինակը վերցնելու, բայց սպասավորն ասաց, վոր մի որ առաջ գնաց ել ե բնակարանից: Առաջուց մենք Վլադիմիր Իլյիչի հետ պայմանավորվել էյինք, վոր կասկածի դեպքում տեղեկություններ հավաքեմ նրա ծանոթից— իմ պաշտոնակից Չեռոտարյովից յերկաթուղային գլխավոր վարչության մեջ, ուր յես այն ժամանակ ծառայում էյի: Վլադիմիր Իլյիչը ամեն որ ճաշում և լինում եր այնտեղ: Չեռոտարեովան ծառայության տեղում չեր: Գնացի նրա բնակարանը: Վլադիմիր Իլյիչը ճաշի չեր յեկել: Պարզ եր, վոր նա ձերբակալված ե: Յերեկոյան դեմ պարզվեց, վոր մեր իմբակից շատ մարդ ե ձերբակալված: Ինձ մոտ պահվող «Рабочее Дело»-ի մի ուրինակը յես տարա նինա Ալեքսանդրովնա Հերզի— իմ գիմ-

նազիական ընկերուհու— Ստրուվեյի ապագա կնոջ մոտ պահելու: Վորպեսզի ձերբակալվածներին ավելի նեղը չձգենք— վորոշվեց «Рабочее Дело»-ն առայժմ չտպել:

Վլադիմիր Իլյիչի աշխատանքի Պետերբուրգյան այս շրջանը անչափ կարևոր շրջան եր, բայց ըստ եյուլթյան դա անտեսանելի, աննկատելի աշխատանք եր: Նա ինքը այդպես բնորոշեց այն: Այդ աշխատանքի մեջ արտաքին եֆֆեկտ չկար: Հարցը վերաբերում եր վոչ թե հերոսական գործերի, այլ նրան, թե ինչպես սերտ կապ ստեղծել մասսայի հետ, մոտենալ նրան, սովորել նրա լավագույն ձգտումների արասահայտիչը լինել, սովորել նրան մոտիկ և հասկանալի լինել և նրան տանել իր յետեից: Բայց Պետրոգրադյան աշխատանքի հենց այդ շրջանում եր, վոր Վլադիմիր Իլյիչից կոփվեց բանավորական մասսայի դեկավարը:

Յերբ մեր ընկերների ձերբակալությունից հետո առաջին անգամ դպրոց գնացի, Բաբուշկինը կանչեց ինձ անկյունը՝ աստիճանների տակ և այդտեղ հանձնեց ինձ բանվորներին՝ ձերբակալման առիթով գրած թուղթիկը: Թուղթիկը գուտ քաղաքական բնույթ ունեւր: Բաբուշկինը խնդրեց թուղթիկը հանձնել բազմացնելու և տալ իրենց տարածելու համար: Մինչ այդ իմ և նրա միջև յեր-

բեք ուղղակի խոսակցությունն չեր յեղած, վոր
յես կապված եմ կազմակերպության հետ: Յես թը-
նուցիկը հանձնեցի մերոնց: Հիշում եմ այդ ժողո-
վը—Ստ. Իվ. Ռազչենկոյի բնակարանումն եր: Հա-
վաքվել էյին խմբակի մնացած անդամները: Թոու-
ցիկը կարգալով Լյախովսկին բացականչեց. «Մի-
թե կարելի յե այս թուուցիկը տպել, սա գրված ե
զուտ քաղաքական թեմայով»: Սակայն, վորով-
հետև թուուցիկը անկասկած բանվորի գրած եր,
իր սեփական ձեռներեցությամբ, վորովհետև
նրանք՝ բանվորները, խնդրել էյին անպայման
տպագրել այն, վորոշվեց տպել: Այդպես ել ա-
րինք: Վլադիմիր Իլյիչի հետ շատ շուտով կապ
հաստատվեց: Այն ժամանակները բանտարկյալ-
ներին նախնական բանտարկության տեղում,
ինչքան ուզեք կարելի յեր գրքեր հանձնել. այդ
գրքերը նայում էյին բավական մակերեսային
ձևով, վորի ժամանակ չեր կարելի, ի հարկե,
նկատել տառերի արանքի փոքրիկ կետերը կամ
գրքում, թղթի հարկի նկատելի վոխված գույնը ուր
գրվում եր կաթնով: Գաղանի գրագրության տեխ-
նիկան արագորեն կատարելագործվեց մեզանում:
Բնորոշ ե Վլադիմիր Իլյիչի հողատարությունը բա-
նտարկված ընկերների մասին: Նրա՝ բանտարկու-
թյան տեղից գրած յուրաքանչյուր նամակում
նստողների վերաբերյալ մի շարք հանձնարարու-

թյուններ կար.— այսինչին վոչ-վոք չի այցելում,
պետք ե նրա համար «հարսնացու» գտնել, այս
ինչին տեսակցության ժամանակ ազգականների
միջոցով հայտնել, վոր բանտի գրադարանի այս
ինչ գրքի, այսինչ յերեսում նամակ փնտռի,
այս ինչի համար տաք կոշիկներ գտնել և այլն:
Նա նամակագրություն ուներ նստող ընկերնե-
րից շատերի հետ, վորոնց համար այդ նամա-
կագրությունը ահագին նշանակություն ունե-
ցավ: Վլադիմիր Իլյիչի նամակները առույգու-
թյուն էյին շնչում, խոսում էյին աշխատան-
քի մասին: Դրանք ստանալով, մարդ մոռա-
նում եր, վոր բանտում ե նստած և ինքն ել
սկսում եր աշխատել: Յես հիշում եմ այդ նա-
մակների տպավորությունը (1896 թ. ոգոստո-
սին յես ել բանտ նստեցի): Կաթնով գրած նա-
մակները դուրս էյին գնում գրքեր հանձնելու
որը—շաբաթ օրերը: Նայում ես գրքում յե-
ղած պայմանական նշաններին և իմանում ես,
վոր գրքում նամակ կա: Ժամի վեցին յեռաց-
րած ջուր էյին տալիս, ապա վերհակող կինը
քրեական հանցավորներին ասնում եր յեկեղեցի:
Այդ ժամանակ կարտում ես նամակը յերկար
շերտերով, թեյը յեփում ես, և հենց վոր վեր-
հակող կինը գնում ե, սկսում ես շերտերը կա-
խել տաք թեյի մեջ—նամակի գրությունը յե-

ընտանեացի (բանտում անհարմար եր նամակները գրութիւնները յերևան հանել մտմի վրա, ուստի Վլադիմիր Իլյիչը մտածեց բացել դրանք տաք ջրի մեջ), և այնպիսի առույգութիւնն է շնչում այդ նամակը, վոր կարգում ես կլանված հետաքրքրութեամբ: Ինչպես դուրսը, ազատ ժամանակ Վլադիմիր Իլյիչը գտնվում եր բոլոր աշխատանքների կենտրոնում, այնպես ել բանտում նա հանդիսանում եր դրսի հետ հարաբերութիւնն պահպանելու կենտրոն:

Դրանից բացի նա բանտում շատ եր աշխատում: Այնտեղ է յեղել նախապատրաստված «Развитие Капитализма»-ն: Վլադիմիր Իլյիչը լեզուով նամակներով պատվիրում եր հարկավոր նյութերը, վիճակագրական ժողովածուներ: «Ափսո՛ս, շուտ բաց թողին. պետք եր մի քիչ ել մշակել գիրքը. Միբիրում գիրք գտնելը դժվար է», — հանաքով ասում եր Վլադիմիր Իլյիչը: Միայն «Развитие Капитализма»-ն չգրեց Վլադիմիր Իլյիչը բանտում, գրում եր նաև թուղթիկներ, անլեզու գրքերու յիկներ, գրեց ծրագրի նախագիծը առաջին Համագումարի համար (վորը կայացավ միայն 1898 թ., բայց ծրագրվում եր ավելի վաղ) արտահայտվում եր կազմակերպութեան մեջ քննվող հարցերի շուրջը: Վորպեսզի չբռնեն իրեն կաթնով գրելու ժամանակ՝ Վլադիմիր Իլյիչը հացից

շինում եր կաթի փոքրիկ թանաքամաններ, վորոնք — հենց վոր դռան ողանցքը բացվում եր — քցում եր բերանը: «Այսոր վեց թանաքաման եմ կերել», — կատակով ավելացնում եր Վլադիմիր Իլյիչը նամակի վերջում:

Բայց վորքան ել Վլադիմիր Իլյիչը տիրապետում եր իրեն, վորքան ել ինքզինքը պահում եր վորոշ ուժի մի շրջանակում, նրան ել, ինչպես յերևում է, պատում եր բանտային թախիծը: Նամակներից մեկում նա այսպիսի ծրագիր եր զարգացնում: Յերբ նրանց տանում եյին դռսանքի, միջանցքի մի լուսամուտից բողբոջափ յերևում եր Շպալերնայա փողոցի մայթի մի կտորը: Յեվ նա ահա մտածել եր, վոր մենք — յես և Ապոլինարյա Ալեքսանդրովնա Յակոբովան — վորոշ ժամին գայինք կանգնեյինք մայթի այդ կտորի վրա. այդ ժամանակ նա մեզ կտեսնի: Ապոլինարիան չկարողացավ ինչ վոր պատճառով գալ, իսկ յես մի քանի ուր գնում եյի և յերկար կանգնում մայթի այդ կտորի վրա: Միայն թե այդ ծրագրից, չգիտեմ ինչո՛ւ, վորինչ դուրս չեկավ:

Մինչ Վլադիմիր Իլյիչը նստած եր, դուրսը աշխատանքը ծավալվում եր, բանվորական շարժումը աճում եր տարբերայնորեն: Մարտովի, Լյախովսկու և մյուսների ձեռքակալումից հետո խմբակի ույժերը ավելի ևս թուլացան: Ճիշտ է,

խմբակի մեջ մտնում էյին նոր ընկերներ, բայց այդ մարդիկ արդեն գաղափարապես ավելի քիչ էյին կոփած, իսկ սովորելու համար արդեն ժամանակ չկար. շարժումը պահանջում էր սպասավորում, պահանջում էր մեծ ույժ. ամեն ինչ գնում գործադրվում էր ագիտացիայի համար, իսկ պրոպագանդայի մասին մտածելու ժամանակ չկար: Թուրքիկային ագիտացիան մեծ աջողություն ուներ: Թուրքիկները հաճախ գրվում էյին շտապ, առանց կոնկրետ պայմանները ուսումնասիրելու: Զուլհակները գործադուլը 1896 թվին անցավ սոցիալ դեմոկրատների ազդեցության ներքո և շատերին վոգևորեց: Հող ստեղծվեց եկոնոմիզմի ծաղկման համար: Հիշում եմ, ինչպես մի անգամ, (կարծեմ, ոգոստոսի սկզբին) ժողովում, վոր Պավլովսկի անտառումն էր, Սիլվինը բարձրաձայն կարգաց թուրքիկի նախագիծը: Նրանում մի տեղ մի նախադասություն կար, վոր բանվորական շարժումը սահմանափակում էր միայն անտեսական պայքարով: Կարդալով այդ՝ Սիլվինը կանգ առավ. «Ս.յ, գրել եմ հա, այնպես, դա ինձ դըրդեց» ասաց նա ծիծաղելով: Նախադասությունը դուրս գցվեց: 1896 թվի ամառը մեծ աղմուկով խափանվեց Լախտինի տպարանը, վերացավ զըրքույկներ տպելու հնարավորությունը, հարկազրկած յեղանք յերկար ժամանակով թողնել ժուրնայի հոգսը:

1896 թվի գործադուլի ժամանակ մեր խմբակի մեջ մտավ Տախտարեվի խումբը, վոր հայտնի էր «կապիկներ» մականունով և Ջերնիշևի խումբը, վոր հայտնի էր «աքլորներ»¹⁾ անունով: Բայց քանի դեռ «դեկաբրիստները» նստած էյին բանտում և կապ էյին պահպանում դրսի հետ, աշխատանքը ընթանում էր հին հունով: Յերբ Վլադիմիր Իլյիչը դուրս յեկավ բանտից, յես դեռ նստած էյի: Չնայած տագնապին, վոր պատում է բանտից դուրս յեկած մարդուն, Վլադիմիր Իլյիչը այնուամենայնիվ ինձ նամակ գրեց գործերի մասին: Մայրիկը պատմում էր, վոր նա բանտում մինչև անգամ կազդուրվել էր և շատ ուրախ էր: «Վեարովայի պատմությունից» շատ չանցած (կալանավորուհի Վեարովան ինքզինքը այրեց բանտում) ինձ բաց թողին այն ժամանակ. — ժանդարմները բանտից բաց թողին մի շարք կանանց, ու մինչև գործի վախճանը թողին Պետերբուրգում, յերկու լրտես նշանակելով ինձ վրա, վորոնք ամեն տեղ կրկնակելու հետևում էյին ինձ: Յես կազմակերպությունը գտա ամենավողբալի կացության մեջ: Նախկին աշխատավորներից մնացել էր միայն Ստեփան Իվ. Ռադչենկոն և իր կինը: Նա ինքը արդեն կոնսպիրատիվ պայմաններով աշ-

¹⁾ Ոգոստոսի 12-ին տեղի ունեցավ նոր տապալում. տապալվեցին գրեթե բոլոր «ծերերը» և «աքլորները» լավագույն տարրերը:

խատանք տանել չէր կարող, բայց շարունակում էր կենտրոն լինել և կապ պահպանել: Կապ էր պահպանում և Ստրուվեյի հետ: Ստրուվեն շուտով ամուսնացավ Ն. Ա. Ներզի հետ, վոր սոցիալ-դեմոկրատուհի էր, Ստրուվեն էլ այդ ժամանակ սոցիալ դեմոկրատութուն էր անում: Նա բոլորովին ընդունակ չէր կազմակերպության մեջ աշխատանք տանելու, այն էլ ընդհատակյա աշխատանք, բայց նրան անկասկած շոյում էր այն, վոր խորհուրդները համար դիմում էյին իրեն: Նա մինչև անգամ մանիֆեստ գրեց սոց. դեմ. բան. կուսակցության 1 համագումարի համար: 1897—98 թ. թ. ձմեռը յես բավական հաճախ, Վլադիմիր Իլյիչի հանձնարարություններով, լինում էյի Ստրուվեյի մոտ — այն ժամանակ Ստրուվեն հրատարակում էր «НОВОЕ СЛОВО» ն—և, բացի այդ էլ, Նինա Ալեքսանդրովնայի հետ շատ բանով էյի կապված: Յես մոտից տեսա, դիտեցի Ստրուվեյին: Նա այդ ժամանակ անկեղծ սոցիալ-դեմոկրատ էր, բայց ինձ զարմացում էր նրա՝ գրքի մարդ լինելը և այն, վոր նա բոլորովին չէր հետաքրքրվում «կենդանի կյանքով», հետաքրքրութուն, վոր այնքան մեծ էր Վլադիմիր Իլյիչի մոտ: Ստրուվեն ինձ համար թարգմանութուն գտավ և ինքը հանձն առավ խմբագրել այն: Նա ըստ յերևույ-

թին նեղվում էր այդ աշխատանքից, շուտով հոգնում էր (Վլադիմիր Իլյիչի հետ մենք ժամերով նստում էյինք նման աշխատանքի. Վլադիմիր Իլյիչը բոլորովին այլ կերպ էր աշխատում, տարվում էր աշխատանքով, անգամ, այնպիսի, ինչպիսին թարգմանությունները): Հանգստանալու համար Ստրուվեն վերցնում էր կարդալու ֆետի բանաստեղծությունները: Մեկը իր հիշողությունների մեջ գրել էր, թե Վլադիմիր Իլյիչը սիրում էր ֆետին: Դա ճիշտ չէ: Ֆետը—ճորտատիրության մոլի պաշտպան էր, վորը չուներ և վոչ իսկ մի հարգելի բան, բայց Ստրուվեն ահա, իսկապես, սիրում էր ֆետին: Այն ժամանակ Ստրուվեն Վլադիմիր Իլյիչին անկասկած շատ լավ էր վերաբերվում:

Յես ճանաչում էյի և Տուգան-Բարանովսկուն: Յես սովորել եմ նրա կնոջ՝ Լիդիա Կարլովնա Դավիդովայի («Вож Мир»-ի հրատարակչուհու աղջիկը) հետ և մի ժամանակ հաճախում էյի նրանց տունը: Լիդիա Կարլովնան շատ խելացի և լավ, թեև անկամ կին էր: Նա իր մարդուց ավելի խելացի էր: Տուգանի խոսակցության մեջ զգացվում էր ոտար մարդ: Մի անգամ յես դիմեցի նրան գործադուլի համար (կարծեմ, կոստրոմայի) հանգանակության թուղթ ստորագրելու: Յես ստացա մի բան, չեմ հիշում վորքան, բայց ստիպ-

ված յեղա լսել դատողություններ այն իմաստով,
վոր «հասկանալի չե, թե ինչու պետք է պաշտ-
պանել գործադուլը. գործադուլը բավականաչափ
իրական միջոց չե ձեռարկուների դեմ պայքարե-
լու»։ Յես դրամը վերցրի և շտապեցի հեռանալ։

Յես Վլադիմիր Իլյիչին գրում եյի այն բոլորի
մասին, ինչ տեսնում եյի և լսում։ Սակայն, կազ-
մակերպության աշխատանքի մասին շատ քիչ
բան կարելի եր գրել։ Համագումարի ժամանակ-
ները կազմակերպության մեջ մնացել եյին միայն
չորս հոգի—Ստ. Իվ. Ռադչենկոն, նրա կինը, Լյու-
բով Նիկոլայևնան, Սամմերը և յես։ Մեր պատ-
վիրակը յեղավ Ստեփան Իվանովիչը։ Բայց հա-
մագումարից վերադառնալով նա շատ քիչ բան
պատմեց այն մասին, թե ինչ է արվել այնտեղ։

Վճռեցին ինձ յերեք տարով աքսորել Ուֆայի
նահանգը. խնդրեցի ուղարկել Մինուսինսկի գա-
վառի Շուշենսկ գյուղը, ուր ապրում եր Վլադիմիր
Իլյիչը, ու ինձ հայտարարեցի նրա «հարանա-
ցուն»։

III

1898—1901

Մինուսինսկ, ուր յես գնացի իմ հաշվով, ինձ
հետ յեկավ և մայրս։ Կրասնոյարսկ հասանք 98 թ.
մայիսի մեկին. այգտեղից շոգենավով պետք է
գնայինք Յենիսեյն ի վեր, բայց շոգենավերը

դեռ չեյին բանում։ Կրասնոյարսկում ծանոթա
ցա նարոգոպրավեց Տյուտչևի և նրա կնոջ հետ,
վորոնք այդ բաներում վորձված մարդիկ, տե-
սակցություն սարքեցին ինձ համար Կրասնոյարս-
կով անցնող սոցիալ-դեմոկրատների խմբի հետ.
դրանց թվումն եյին ինձ հետ միևնույն գործով
դատապարաված ընկերներ—Լենկենիկը և Սիլվինը։
Զինվորները, աքսորյալներին լուսանկարչատուն
բերելով նստեցին մի կողմ և սկսեցին ծամել
այն հացն ու յերշիկը, վորոնցով հյուրասիրե-
ցինք նրանց։

Մինուսինսկում գնացի տեսա մարտմեկյան
աքսորական Արկադի Տրբկովին, վորպեսզի վոդ-
շույն հայտնեմ նրան իր քրոջ կողմից, վոր իմ
գեմնազիական ընկերուհին եր։ Գնացի Ֆ. Յա.
Կոնի մոտ, վորը ինձ ներկայանում եր հին ան-
հաշտ հեղափոխականի պսակով զարդարված, և
նա սաստիկ դուր յեկավ ինձ։

Շուշենսկոե գյուղը, ուր ապրում եր Վլադի-
միր Իլյիչը, յեկանք իրիկնաժամին։ Վլադիմիր
Իլյիչը վորսի յեր գնացել։ Իշանք, մեզ տարան
խրճիթ։ Սիրիբում—Մինուսինսկի շրջանում գյու-
ղացիները շատ մաքուր են ապրում. հատակնե-
րին փռված են տանը գործված խայտաբղետ
կարպետներ, պատերը մաքուր սպիտակացված են
և յեղենիներով զարդարված։ Վլադիմիր Իլ-

յիչի սենյակը թեև մեծ չէր, բայց նույն-
պես մաքուր էր: Տերերը խրճիթի մնացածը զի-
ջեցին ինձ ու մորս: Տերերն ու նրանց հարևան-
ները լցվեցին խրճիթը և սկսեցին յեռանդով
նայել ու հարցուփորձել մեզ: Վերջապես Վլա-
դիմիր Իլյիչը վերադարձավ վորսից: Չարմացավ
վոր էր սենյակում լույս կա: Տանտերը ասաց,
վոր դա Ոսկար Ալեքսանդրովիչն է (Պետերբուրգ-
ցի աքսորյալ բանվոր) վոր հարբած յեկավ ու բո-
լոր գրքերը շաղ տվեց: Իլյիչը արագ վազեց դեպի
մուտքը: Այդ ժամանակ յես խրճիթից դուրս յե-
կա: Այդ գիշեր մենք յերկա՛ր խոսեցինք: Իլյիչը
կազդուրվել էր, և առողջութունն ուղղակի կա-
թում էր նրանից:

Շուշենսկում աքսորյալներին կային միայն
յերկու բանվոր—Լոձեցի սոցիալ-դեմոկրատ, գըլ-
խարկ կարող լեհ Պրոմինսկին իր կնոջ և վեց
յերեխաների հետ և Պուտիլովի գործարանի բան-
վոր Ենգբերգը, վոր ազգով Ֆինն էր: Յերկուսն
ել լավ ընկերներ էին: Պրոմինսկին հանդարտ,
հավասարակշռված, բայց շատ պինդ մարդ էր:
Նա քիչ էր կարգում և քիչ բան գիտեր, բայց
ոժտված էր զարմանալի, ցայտուն կերպով շեշ-
տված գասակարգային բնադրով: Ի՛ր՝ ախժամանակ
դեռ ևս հավատացյալ կնոջը նա վերաբերվում էր
հանգիստ հեզնանքով, շատ սիրում էր վորսի գնալ,

տոն օրերը հազնում էր տոնական հագուստ-
ներ, և նրա դեմքին յերևում էր մի ինչ-վոր
առանձին փայլուն ժպիտ:

Նա շատ լավ յերգում էր լեհական հեղափո-
խական յերգեր—«Բանվոր մարդ, ճանաչի՛ր քո
ույժերը», «Մայիսի մեկը» և մի շարք ուրիշ
ներ: Յերեխաները ձայնակցում էին նրան,
յերգեցիկ խմբին միանում էր և Վլադիմիր Իլ-
յիչը, վոր սիրով և շատ յերգում էր Սիբիրում:
Պրոմինսկին յերգում էր և ռուսական հեղափո-
խական յերգեր, վոր սովորեցնում էր նրան Վլա-
դիմիր Իլյիչը: Պրոմինսկին պատրաստվում էր
Լեհաստան աշխատանքի գնալու ու սպանեց ան-
թիվ անհամար նապաստակներ, վոր նրանց մոր-
թով մուշտակներ պատրաստի յերեխաների հա-
մար: Բայց այնպես ելին նրան Լեհաստան հասնել չհա-
ջողվեց: Ընտանիքով գնաց-հասավ կրասնոյարսկին
մոտիկ մի տեղ, ծառայության մտավ յերկաթու-
ղու վրա: Յերեխաները մեծացան: Ինքը՝ դար-
ձավ կոմունիստ, կոմունիստ դարձավ և կինը՝
պանի Պրոմինսկայան, կոմունիստ դարձան յերե-
խաները: Մեկը սպանվեց պատերազմում: Մյու-
սը քիչ մնաց ընկներ քաղաքացիական կռվի ժա-
մանակ, վորը հիմա Չիտաումն է: Նախանցյալ տարի
միայն Պրոմինսկին ճանապարհ ընկավ Լեհաս-
տան գնալու, բայց ճանապարհին մեռավ բժա-
վոր տիֆից:

Մյուս բանվորը բոլորովին այլ տիպի մարդ
եր: Նա շահել եր. աքսորվել եր գործադուլին
մասնակցելու և այդ գործադուլի ժամանակ
ցույց տված կատաղի արարքի համար: Նա շատ
եր կարգում և կարգում եր ամեն տեսակի բան,
բայց ամեն: ապրոտ հասկացողութուն ունեւր սո-
ցիալիզմի մասին: Մի որ յեկավ վիճակային վար-
չությունից թե՛ «նոր գրագիր ե յեկել, մենք
համոզմունքներով միացանք»: «Այսինքն»,—
հարցնում եմ: «Թե նա, թե յես դեմ ենք հե-
ղափոխության»: Յես ու Վլադիմիր Իլյինը ուղ-
ղակի հառաչեցինք: Հետեյալ որը նստեցի նրան
«Կոմունիստական Մանիֆեստ» կարգալու (պետք
յեղավ թարգմանել գերմաներենից). այդ վեր-
ջացներով անցանք «Կապիտալի» ընթերցման:
Մի անգամ գրադմունքի ժամանակ ներս մտավ
Պրոմինսկին, նստեց ու սկսեց ծխամորճը ծծել: Յես
կարգացածի մասին ինչ-վոր հարց եմ առաջար-
կում: Ոսկարը չգիտի ինչ ասի, իսկ Պրոմինս-
կին հանդարտ, ժպտալով պատասխանեց հար-
ցիս: Մի ամբողջ շաբթով Ոսկարը թողեց զբաղ-
մունքները: Բայց լսվ տղա յեր: Շուշնսկում
ել ուրիշ աքսորյալ չկար: Վլադիմիր Իլյինը պատ-
մում եր, վոր ինքը փորձել ե ծանոթություն
հաստատել ուսուցչի հետ, բայց բան չի դուրս յե-
կել: Ուսուցիչը ձգտում եր զեպի տեղական արիս-

տոկրատիան—զեպի տերտերն ու խանութպան-
ները: Նրանք թուղթ եյին խաղում և խմում:
Ուսուցիչը վոչ մի հետաքրքրութուն չեր ցույց
տալիս զեպի հասարակական խնդիրները: Այդ
ուսուցչի հետ շարունակ վիճաբանում եր Պրո-
մինսկու ավագ վորդին՝ Լեոպոլտը, վորն այն
ժամանակից արգեն համակրում եր սոցիալիստ-
ներին:

Վլադիմիր Իլյինը մի ծանոթ գյուղացի ու-
ներ՝ Ժուրավյով ազգանունով, վորին նա շատ
սիրում եր: Թոքախտավոր, յերեսուն տարեկան
ժուրավյովը առաջ գրագիր եր յեղած: Վլադի-
միր Իլյինը նրա մասին ասում եր, վոր բնավո-
րությամբ հեղափոխական, բողոքող ե: Ժուրավ-
յովը համարձակ դուրս եր գալիս հարուստե-
րի դեմ, չեր հաշտվում անարդարության հետ:
Բոլոր ժամանակ ուր-վոր գնում եր, և շուտով
մեռավ թոքախտից:

Իլյինի մյուս ծանոթը աղքատ գյուղացի յեր:
Վլադիմիր Իլյինը հաճախ նրա հետ վորսի յեր
գնում: Դա ամենապարզ գյուղացիներից մեկն
եր. կոչում եյին նրան Սոսիպատիչ. նա շատ
լավ եր վերաբերվում Վլադիմիր Իլյինին և նվի-
րում եր նրան ամեն տեսակի բան—մերթ կռունկ,
մերթ յեղենու կոներ:

Սոսիպատիչի, Ժուրավյովի միջոցով Վլադի-

միւր Իլլիչը ուսումնասիրում եր սիբիրյան գյուղը: Մի անգամ նա պատմեց ինձ իր մի գրույցը ունեւոր գյուղացու հետ, վորի տանը ապրել եր: Հոտազը նրանից կաշի յեր գողացել: Գյուղացին նրան վրա յեր հասել գետակի մոտ և սպանել: Այդ առիթով Իլլիչը խոսում եր մանր սեփականատերի անխնա դաժանության և մշակներին անխնայորեն շահագործելու մասին: Յե՛վ, իսկապես, Սիբիրի տնային բատրակները աշխատում եյին տաժանակիրներին նման, հանգիստ եյին առնում միայն տոներին:

Գյուղը ուսումնասիրելու մի ուրիշ միջոց ել ունեւր Իլլիչը: Կիրակի օրերը նրա մոտ իրավաբանական կոնսուլտացիա յեր: Նա, վորպես իրավագետ, մեծ ժողովրդականութուն եր վայելում, վորովհետև հանքերից քշված մի բանվորի ոգնել եր վասկի արդյունաբերողից գործը տանելու: Տարված գործի այդ համբավը շուտով տարածվեց գյուղացիների շրջանում: Գալիս եյին գյուղացիներ, գեղջկուհիներ և իրենց ցավերը պատմում: Վլադիմիր Իլլիչը ուշադիր լսում եր, թափանցում ամեն բանի խորքը և հետո խորհուրդ տալիս: Մի անգամ մի գյուղացի քսան վերստ ճանապարհ կտրելով՝ յեկել եր խորհուրդ հարցնելու, թե ինչպես պատժի իր փեսին, վոր իրեն չի կանչել հարսանիք, ուր լավ քեֆ են

արել: «Իսկ հիմի փեսեդ կհուրասիրի՞, յեթե գնաս նրա մոտ»: «Հն, հիմի կանի»: Յե՛վ Վլադիմիր Իլլիչը համարյա մի ժամ կորցրեց, վոր այդ գյուղացուն համոզի փեսի հետ հաշտվելու: Յերբեմն միանգամայն անկարելի յեր լինում պատմություններից հասկանալ թե բանն ինչն'էմն ե, ուստի Վլադիմիր Իլլիչը միշտ խնդրում եր գործի պատճենը բերել: Մի անգամ հարուստ գյուղացիներից մեկի յեզը հարու յեր տվել մի չքավոր կնոջ կովի: Վիճակային դատարանը վճռել եր, վոր յեզատերը տասը ուրբի տա այդ կնոջ: Կինը բողոքել եր վճռի դեմ և պահանջել գործի «պատճենը»: «Ի՞նչ, քեզ սպիտակ կովի պատճենը տանք, ի՞նչ ե» ծիծաղել եր նրա վրա ատենակալը: Զայրացած կինը յեկավ Վլադիմիր Իլլիչին գանգատվելու: Հաճախ բավական եր, վոր տուժողը սպանուա, թե կգանգատվի Ուլյանովին, վորպեսզի զրկանք հասցնողը զիջի:

Սիբիրյան գյուղը Վլադիմիր Իլլիչը լավ ուսումնասիրեց. առաջ նա գիտեր Վոլգայի ափերի գյուղերը: Իլլիչը պատմեց մի անգամ. «Մայրս ուզում եր, վոր յես գյուղում տնտեսությամբ զբաղվեմ: Յես սկսեցի, բայց տեսնեմ չի լինում—վերաբերմունքը դեպի գյուղացիները աննորմալ ե դառնում»:

ըը զարդարեց մորս հրահանգներով. «Յերբեք, թեյը մի թափիր». պահում եր ուրազիր ուր գըրում եր. «Յեղան Ոսկար Ալեքսանդրովիչը և Պրոմինսկին: Յերգ յերգեցին. յես ել յերգեցի»:

Հայանվեցին յերեխաներ: Բախում ապրում եր մի գաղթական լատիշ, հարբեցող մի մարդ: Նա տասչորս յերեխա յեր ունեցել, բայց ապրեց միայն մեկը՝ Մինկան: Մինկան վեց տարեկան եր. գունատ, թափանցիկ դեմք ուներ: Պայծառ աչքեր և լուրջ խոսակցություն: Նա սկսեց ամեն ուր գալ մեզ մոտ. դեռ անկողնից չելած, մեկ ել տեսար դուռը բաց անելով՝ հայանվեց փոքրիկը՝ մի մեծ գդակ գլխին, մոր փափուկ կոֆտան հագին, շարֆով փաթաթված, ու ուրախ հայտարարեց. «Յե՛ս յեկա»: Գիտեր, վոր մայրս գժի պես սիրում ե իրեն, վոր Վլադիմիր Իլյիչը միշտ կխաղա և հանաքներ կանի իր հետ: Նրա յետեւից վազում եր մայրը. «Մինկա, մանեթանոց չե՞ս տեսել»:

— «Տեսա. սեղանի վրա ընկած եր, զրի տուփի մեջ»: Յերը մենք մեկնեցինք, Մինկան վշտից հիվանդացավ: Այժմ նա ել չկա, մեռել ե, իսկ հայրը գրել եր, խնդրելով հող հատկացցել իրեն Յենիսեյի այն կողմը. «ուզում եմ ծեր հասակում կուշտ ապրել»:

Մեր անտեսությունը քանի գնում ավելաւ նում եր.— ձեռք բերինք կաավի ձագ:

Առավոտից Վլադիմիր Իլյիչի հետ նստում եյինք Վերբը թարգմանելու, վոր գտել եր ինձ համար Ստրուվեն: Ճաշից հետո յերկու ժամ յերկսով միասին արտագրում եյինք «Развитие капитализма»-ն: Հետո ուրիշ մանր գործեր կային: Պոտրեսովը յերկու շաբաթով ուղարկեց մեզ՝ կառուցիչ Բերնշտեյնի դեմ գրած գրքույկը. բոլոր գործերը թողինք մի կողմ և գրքույկը ժամանակին՝ յերկու շաբաթվա մեջ թարգմանեցինք: Աշխատանքից հետո գնում եյինք զբոսանքի: Վլադիմիր Իլյիչը մոլի վորսկան եր. ձեռք եր բերել կաշվե վարտիկ և ինչ ճահիճ ասեք չեք մտնում: Ու ինչքան վորս կար այնտեղ: Յերը գարնանը յեկա, զարմացա: Գալիս ե Պրոմինսկին և, ուրախ ժպտալով, ասում. «Տեսաք — բազերը յեկան»: Գալիս ե Ոսկարը և նույնպես բաղերի մասին խոսում: Ժամերով խոսում եյին, իսկ հետևյալ գարնանը յես արգեն ընդունակ յեղա խոսելու, թե վո՞քտեղ, ո՞վ, յե՞րբ բաղեր ե տեսել: Չմըան սառնամանիքներից հետո, յերբ զարթնում եր զարունը, յես ինձ գգում եյի նրա իշխանության ներքո: Յերեկո: Վերջալույս: Գաշտում, գարնանը առաջացած մեծ լճակներում լողում են վայրի կարապները: Կամ՝ կանգնած ես անտառի պոնկին, գետակը յեռում ե, փայտփորիկը կալտացնում ե ծառերը: Վլադիմիր Իլյիչը գնում ե

անտառ, խնդրում է ժենկային պահել տանը: Բռնում
ես, ժենկան զոգում ե հուզումից, և զգում ես, թե
բնության բուռն զարթոնքը ինչպես ե տիրում քեզ:
Վլադիմիր Իլիչը մոլի վորսորդ եր, բայց շատ եր
տաքանում: Աշնանը անցնում ենք հեռու բացառ-
ներով, Վլադիմիր Իլիչը ասում է. «Գիտես, յեթե
նապաստակ պատահի չպետք ե կրակեմ, փոկ չեմ
վերցրել դժվար կլինի տանել»: Նապաստակը դուրս
ե պրծնում, Վլադիմիր Իլիչը կրակում է:

Ուշ աշնանը, յերբ Յենիսեյը արդեն մանր սա-
ռույց եր տանում, գնում եյինք Կղզիները նապաս-
տակներ վորսալու: Նապաստակներն արդեն սպի-
տակում են: Կղզուց գնալու ուրիշ տեղ չունեն վոչ-
խարների պես վազում են մեր շուրջը: Պատահում
եք--միամբողջ նավակ լցնում եյին սպանվածներով:

Ապրելով Մոսկվայում, Վլադիմիր Իլիչը վեր-
ջին տարիները յերբեմն նույնպես վորսի եր գնում,
բայց վորսորդական տենդն զգալի չափով պակասել
եր: Մի անգամ գնացին աղվեսի վորսի: Այս վոր-
սորդության ծրագիրը շատ հետաքրքրեց Վլադիմիր
Իլիչին: «Խորամանկ ե մտածված» ասում եր նա:
Վորսորդները սարքել եյին այնպես, վոր աղվեսը
վազել եր ուղիղ դեպի Վլադիմիր Իլիչը, իսկ նա
հրացանը բռնել եր այն ժամանակ, յերբ աղվեսը
մի բրպե կանգնելով ու նրան նայելուց հետո
արագ թեքվել մտել եր անտառ. «Ինչո՞ւ չկրա-

կեցիր». — «Գիտես, շատ գեղեցիկ եր»:

Ուշ աշնանը, յերբ դեռ ձյունը չեր յե-
կել, բայց գետերը սառչում եյին արդեն, հո-
սանքով գնում եյինք յերկա՞ր—յուրաքանչյուր
քարը, յուրաքանչյուր ձկնիկը յերևում եր սա-
ռույցի տակ, կարծես ինչ-վոր կախարդական
թագավորութուն լիներ: Իսկ ձմեռը, յերբ սնդի-
կը սառչում ե ջերմաչափերի մեջ և գետերը
սառչում են մինչև հատակը, ջուրը հոսում ե
սառույցի յերեսով և շուտով ինքն ել ծածկվում
սառույցով, կարելի յեր վոտքի տակ ծովող սա-
ռույցի վրայով յերկու վերստ գնալ: Այս բոլո-
րը Վլադիմիր Իլիչը շատ եր սիրում:

Յերեկոները Վլադիմիր Իլիչը սովորաբար կար-
դում եր փիլիսոփայական գրքույկներ—Նեգել,
Կանտ, Ֆրանսական մատերիալիստներին իսկ յերբ
շատեր, հոգնում — Պուշկին, Լերմոնտով, Նեկրասով:

Յերբ Վլադիմիր Իլիչը առաջին անգամ
հայտնվեց Պետերբուրգում, յես նրան ճանաչում
եյի սրա, նրա պատմութուններով. Ստեփան
Իվանովիչ Ռադչենկոյից լսել եյի, վոր Վլադի-
միր Իլիչը կարդում ե միայն լուրջ գրքեր և
կյանքում վոչ մի վեպ չի կարդացել: Յես դար-
մացա. հետո, յերբ մոտից ծանոթացանք Վլա-
դիմիր Իլիչի հետ, այդ մասին վոչ մի խոսակ-
ցութուն չեղավ մեր միջև, և միայն Սիբիրում

իմացա, վոր այդ բոլոր ասածները հեքիաթ են միտյն: Վլադիմիր Իլյիչը վոչ միտյն կարգացել եր, այլև շատ անգամ կրկնել Տուրգենևի, Տալստոյի գրվածքների ընթերցումը, Չերնիշևսկու «Что делать»-ը, առհասարակ շատ լավ գիտեր և սիրում եր կլասիկներին: Հետո, յերբ բայլշևիկները իշխանության գլուխանցան, նահարց գրեց՝ Պետրատին վերահրատարակել կլասիկներին՝ եժանագին հրատարակությամբ: Վլադիմիր Իլյիչի ալբոմում, բացի հարազատների և հին տաժանակիրների պատկերներէից, կային նաև Զոլայի, Հերցենի պատկերները և մի քանի պատկեր Չերնիշևսկուց¹⁾:

Շարաթը յերկու անգամ պոստ եր ստացվում: Ընդարձակ նամակագրություն ունեյինք: Նամակներ ու գրքեր գալիս էին Ռուսաստանից: Ամենինչի մասին մարամասն գրում եր Աննա Իլյինիչնան. գրում էին Պետերբուրգից: Գրում եր, ի միջի այլոց, Նինա Ալեքսանդրովնա Սարուվեն իր վորդու մասին, վոր արդեն յերեխան գլուխը կարողանում ե պահել, վոր ամեն որ մոտեցնում ենք նրան Դարվինի և Մարքսի պատկերներին և ասում. գլուխ տուր Դարվին պապին, գլուխ տուր Մարքսին,

1) Չերնիշևսկուն Վլադիմիր Իլյիչը առանձնապես սիրում եր: Չերնիշևսկու պատկերներից մեկը վրա կա Վլադիմիր Իլյիչի ձեռագիրը— ծնվել է այսինչ թվին, մեռել է 1889 թվին:

և նա ծիծաղելի կերպով գլուխ ե գալիս: Նամակներ ստանում էինք հետու քսորավայրից — Տուրուխանսկից՝ Մարտովից, Ուրովից, Վլասկայի հանանգից, Պետրեսովից: Բայց ավելի շատ նամակներ ստացվում էին հարևան գյուղերում ցրված ընկերներից: Մինուսինսկից (Շուշենսկու գյուղը գտնվում եր նրանից 50 վերստ հեռու) գրում էին Կրժիժնովսկիները, Ստարկովը. 30 վերստի վրա Յերմակովսկում ապրում էին Լեպեշենսկին, Վանեսեր, Սիլվինը, Պանին՝ Ոսկարի ընկերը. 70 վերստի վրա՝ Տեսում ապրում էին Լեգնիկը, Շապովալը, Բարամզին, շաքարի գործարանում ապրում եր Կուրնատովսկին: Գրում էին ամեն բանի մասին— ուսական լուրերի մասին, ապագայի ծրագիրների մասին, գրքերի, նոր հոսանքների, փրկիսոփայության մասին: Նամակագրություն ունեյին և շահմատի խաղի մասին, առանձնապես Լեպեշենսկու հետ: Խաղում էին նամակով: Վլ. Իլյիչը դասավորում եր շահմատը և կուսում, թե ինչ պիտի լինի հետևանքը: Մի ժամանակ այնպես եր տարվել, վոր քնի մեջ անգամ ձչում եր. «յեթե նա ձին դեսը բերի յես թնդանոթը դենը կտանես»:

Թե Վլադիմիր Իլյիչը և թե Ալեքսանդր Իլյիչը մանկությունից, մեծ յեռանդով շահմատ էին խաղում: Խաղում եր և Վլադիմիր Իլյիչի

հայրը: «Առաջ հայրս տանում եր մեզ,—պատմում եր Վլադիմիրը Իլյիչը,—հետո մենք՝ յես և յեղբայրս շահմատի խաղի ձեռնարկ գտանք և սկսեցինք հորս տանել: Մի անգամ—յերեխաներս ապրում էինք վերև—հանդիպեցի հորս մամը ձեռին գալիս եր մեր սենյակից՝ շահմատի ձեռնարկը ձեռին: Այնուհետև նա նստեց նորից ուսումնասիրելու շահմատը»:

Ռուսաստան վերադառնալով՝ Վ. Իլյիչը թողեց շահմատի խաղը: «Շահմատը շատ է գրավում մարդուն ու խոնարհում է աշխատելու»: Յե՛վ վորովհետև Վ. Իլյիչը վոչինչ չէր կարողանում թերատ անել, այլ նվիրվում իր գործին ամբողջ յեռանդով, ուստի հանգստի ժամանակ և տարագրության մեջ արդեն ակամա եր շահմատի նստում:

Վ. Իլյիչը ջանել ժամանակից արդեն կարողանում եր դեն շարտել այն, ինչ խանգարում է: «Յերբ գիմնադիստ էյի, տարվեցի չմուշկի խաղով, բայց հոգնում էյի. չմուշկից հետո սաստիկ քնել էյի ցանկանում. խանգարում եր աշխատել, թողի»:

«Մի ժամանակ,—պատմում եր մի ուրիշ անգամ Վ. Իլյիչը,—յես սաստիկ տարվեցի լատիներենով»: «Լատիներենով» զարմացա յես.—«Այո՛, բայց տեսա մյուս զբաղմունքներս խան-

գարում է, թողի»: Մոտ որերս միայն «Աեֆ»-ը կարգալով, ուր ուսումնասիրված է Վ. Իլյիչի վոճը, լեզվի կազմությունը, ցույց է տրված Վ. Իլյիչի նախագասությունների կազմության նմանությունը հռոմեյական հոետորների նախագասությունների կազմության հետ, ինչպես նաև, հոետորական ձևերի նմանությունը,—յես հասկացա, թե ինչու Վ. Իլյիչը կարող եր տարվել լատինական գրողների ուսումնասիրությամբ:

Աքսորական ընկերների հետ վոչ միայն նամակագրություն ունեյինք, այլ և յերբեմն, թեև վոչ հաճախ, տեսնվում էյինք:

Մի անգամ գնացինք Կուրնատովսկու մոտ: Նա շատ լավ ընկեր եր, շատ կրթված մարքսիստ, բայց ծանր եր գասավորվել նրա կյանքը: Դոժան մանկություն՝ հրեշ հոր մոտ, հետո աքսոր-աքսորի, բանա-բանաի յետեից: Ազատության մեջ գրեթե չէր գործել, մի-յերկու ամսից հետո յերկար տարիներով բանտարկվում եր, չգիտեր կյանքը: Հիշողությանս մեջ մնացել է մի տեսարան: Գնում ենք այն շաքարի գործարանի մոտով, ուր նա ծառայում եր: Գնում են յերկու աղջիկ—մեկը հասակով, մյուսը փոքր: Մե՛ծը տանում եր մի դատարկ դույլ, փոքրը՝ ճակնդեղ: «Ինչպես չեք ամաչում, մե՛ծը ստիպում է փոքրին բեռ կրելու» ասող Կուրնատովսկին մե՛ծ աղջկան: Աղջիկը տարա-

կուսած նայեց նրան: Մենք գնացինք Տես: Մի անգամ նամակ յեկավ Կրժիժանովսկիներէից՝ թե «Վոստիկանապետը ինչ-վոր բողոքի պատճառով զայրացել է Տեսի աքսորականների վրա և չի թողնում վոչ մի կողմ գնալու: Տեսում մի սար կա, յերկրաբանական կողմով հետաքրքրական, գրեցեք, վոր ուզում եք ուսումնասիրել»: Վլադիմիր Իլյիչը կատակով մի գրություն գրեց վոստիկանապետին, խնդրելով վոչ միայն իրեն թողնել Տես, այլ իրեն ոգնելու համար և կնոջը: Վոստիկանապետը թույլտվություն ուղարկեց սուրհանդակի միջոցով: Յերեք ուրբով միաձի սայլակ վարձեցինք և գնացինք Տես: Չիատեր կինը հավատացնում էր, վոր ձին ուժեղ է, «բկլիկ» չի և նրան շատ քիչ վարսակ է հարկավոր, և ձին թեև «բկլիկ» չէր, սակայն ճանապարհի կեսին կանգնեց, բայց և այնպես հասնոք Տես: Վ. Իլյիչը Լենգնիկի հետ խոսեց Կանտի մասին, Բարամզինի հետ՝ Կազանի լըմբակների մասին: Լենգնիկը, վոր գեղեցիկ ձայն ունէր, յերգեց մեզ համար: Այդ ճանապարհորդությունը ընդհանրապես մի ինչ-վոր առանձին լավ հիշողություն թողեց:

Յերկու անգամ գնացինք Յերմակովսկոն: Մի անգամ «կրեդո»-ի առիթով բանաձև ընդունելու համար. Վահեեր ծանր հիվանդ էր թոքախտով,

մեռնում էր: Նրա մանձակալը դուրս եյին բերել մեծ սենյակը: Բանաձևն ընդունվեց միաձայն:

Յերկրորդ անգամ այնտեղ գնացինք արդեն Վանեսին թողելու:

«Դեկաբրիսաներից» (այսպես կատակով կոչում եյին այն ընկերներին, վորոնք ձերբակալվեցին 1895 թ. դեկտեմբերին) յերկուսը շուտով շարքերից դուրս յեկան. բանտում խելագարված Զատորոժյեցը և այնտեղ ծանրապես հիվանդացած Վանեսը՝ մեռան, յերբ բանվորական շարժման բոցը նոր միայն սկսում էր բռնկվել:

Նոր տարուն գնացինք Մինուս, ուր հավաքվել էյին բոլոր սոց. դեմ. աքսորականները:

Մինուսում կային և նարդոփուլեց աքսորականներ—Կոնը, Տըրկովը և ուրիշները, բայց նրանք իրենց մեկուսացած եյին պահում: Ծերերը սոց.-դեմ. յերիտասարդության վերաբերվում էյին անվստահությամբ. չէին հավատում, վոր դրանք իսկական հեղափոխականներ էյին: Այս հողի վրա, նախ քան իմ Շուշինսկոյե գալը, Մինուսինսկի գավառում տեղի յեր ունեցել աքսորային պատմություն: Մինուսում յեղել է աքսորական սոց.-դեմ. Ռայչին, արտասահմանի գործիչներէից, վոր կապված է յեղել «Աշխատանքի Ազատագրության» Խմբակի հետ: Նա վճռում է

փախչել: Փող են դանում փախչելու համար,
բայց փախուստի որը նշանակված չի լինում:
Բայց Ռայչինը, փողը ստանալով, ընկնում է այն-
պիսի ջղային դրուժյան մեջ, վոր չնախագգուշա-
ցնելով վորևե մեկին, փախչում է: Ծերերը՝ նա-
րոգովույցիները, մեղադրում էյին սոց.-դեմ.,
վոր նրանք իմացել են Ռայչինի փախուստի մա-
սին, բայց իրենց, ձերերին չեն նախագգուշա-
ցրել. կարող էյին խուզարկութուններ լինել, և
իրենք մաքուր չէյին դուրս գա: «Պատմություն-
նը» ձնագնդի պես աճում է: Յերբ յես տեղ հա-
սա, վ. Իլլիչը պատմեց ինձ այդ մասին. «ավե-
լի վատ բան չկա այս աքսորային պատմու-
թյուններից, —ասում եր նա,—դրանք սարսա-
փելի կլանում են մարդու. ձերերի ջղերը հի-
վանդ են. չե՛ վոր ինչեր ասեք չեն ապրել նրանք
—տաժանակիր աշխատանքն են կրել: Զպետք է
թողնել, վոր այդպիսի պատմությունները կլա-
նեն քեզ —ամբողջ աշխատանքը դեռ առաջներս
է. չպետք է այդ պատմություններով ջլատվել»:
Յե՛վ վ. Իլլիչը պնդում եր՝ անջատվել ձերերից:
Հիշում եմ այն ժողովը, ուր տեղի ունեցավ այդ
անջատումը: Անջատվելու վճիռն ընդունված եր
վաղուց, պետք եր դա իրականացնել հնարավո-
րին չափ անցավ կերպով: Կտրվում էյին միմի-
անցից, վորովհետև պետք եր կտրվել, բայց

կտրվում, անջատվում էյին առանց չարության,
ափսոսանքով: Հետո այդպես էլ անջատ ապ-
րեցին:

Ընդհանրապես աքսորը վատ չանցավ: Դրանք
սովորելու լուրջ տարիներ էյին: Քանի մոտե-
նում եր աքսորը վերջանալու՞ ժամկետը, այնքան
ալելի վ. Իլլիչը մտածում եր առաջիկա աշխա-
տանքների մասին: Ռուսաստանից լուրեր սակավ
էյին գալիս, այնտեղ աճում ու ամրանում եր եկո-
նոմիդմը, կուսակցությունն իրապես չկար, տպա-
րան չկար Ռուսաստանում, Բուկոլի միջոցով հը-
րատարակությունն զլուխ բերելու փորձը չաջող-
վեց: Մինչդեռ, սահմանափակվել հանրամատչե-
լի գրքույկներ գրելով և չարտահայտվել աշխա-
տանքները վարելու հիմնական հարցերի շուրջը այ-
լևս անկարելի եր: Աշխատանքի մեջ մեծ խառնա-
փնթորությունն կար, մշտական ձերբակալություն-
ները անկարելի էյին դարձնում ամեն տեսակ
հաջորդականություն, մարդիկ հասան մինչև «կրե-
դոն», մինչև «Рабочая Мысль»-ի գաղափարը,
վորը տպեց եկոնոմիստների կողմից պրոպագան-
դայի յենթարկված մի բանվորի գրություն, թե՛
«մեզ, բանվորներին, հարկավոր չե վոչ մի Մարքս
ու Ենգելս»...

Լ. Տալստոյը ինչ վոր մի տեղ գրում է, թե ձա-
նապարհի առաջին կեսն անցնողը սովորաբար մտա-

ծում ե ւ այն մասին, թե ինչ ե թողել, իսկ յերկ-
րորդ կիսում մտածում ե այն մասին, թե ինչ ե
սպասում իրեն առաջիկայում: Այդպես ել աքսո-
րավայրում: Առաջ ավելի անցյալի ամփոփում-
ներ ես անում, յերկրորդ կիսին ավելի մտածում
ես այն մասին, թե ինչ կա առաջիդ: Վ. Իլիչը
քանի գնում համառորեն մտածում եր, թե ինչ
պետք ե անել, վորպեսզի կուսակցությունը դուրս
գա այն դրությունից, վորի մեջ ընկել եր, ինչ
պետք ե անել, վորպեսզի աշխատանքը հարկ յե-
ղած հունով ընթանա, վորպեսզի ապահովի նրա
կանոնավոր սոցիալ-դեմոկրատական դեկավարու-
թյունը: Ի՞նչից սկսել: Աքսորանքի վերջին տա-
րում Վ. Իլիչը հղացավ կազմակերպչական այն
ծրագիրը, վոր հետո զարգացրեց «Искра»-ում,
«Что делать» գրքույկում և «Письмо к това-
рищу»-ի մեջ: Պետք ե սկսել համառուսական
լրագրի կազմակերպումից, դա պետք ե հիմնել ար-
տասահմանում և վորքան կարելի ե այն սերտ կապել
ռուսական աշխատանքի հետ, ռուսական կազմա-
կերպությունների հետ, ու վորքան կարելի ե կար-
գավորել նրա փոխադրությունը: Վ. Իլիչը գաղա-
րեց քնելուց, սարսափելի նիհարեց: Անքուն գիշեր-
ները կշռադատում եր իր ծրագիրը բոլոր մանրա-
մասնություններով, քննում եր այն կրժիթանովա-
կու հետ, ինձ հետ, զրա մասին գրեց Մարտովին և

Պտորեսովին, պայմանավորվեց նրանց հետ ար-
տասահման գնալու մասին: Քանի գնում Վ. Իլ-
յիչը այնքան անհամբեր եր դառնում, այն-
քան ավելի ձգտում եր աշխատանքի: Մեկ
ել անա յեկան խուզարկության: Ում-վոր մեկի
մոտ գտել եյին Վ. Իլիչին ուզարկված նա-
մակի ստացականը: Նամակում խոսք կար Յե-
դոսեևի արձանի մասին. ժանդարմները դա առիթ
բռնեցին, վորպեսզի խուզարկություն կատարեն:
Նամակը գտան, բայց շատ անմեղ բան յերևաց,
նայեցին մյուս նամակները, նույնպես հետա-
քըքրական վոչինչ չգտան: Պետերբուրգի հին
սովորությամբ անլեզալ բաները և անլե-
զալ նամակները, մենք պահում եյինք առան-
ձին: Իսկապես, զրանք զրված եյին պահարանի
ամենաստորին դարակում: Վլ. Իլիչը ժանդարմ-
ներին աթոռ տվեց, վոր նրանք խուզարկու-
թյունն սկսեն վերի դարակներից, ուր շարված
եյին զանազան վիճակագրական ժողովածուներ,
և նրանք այնպես հալից ընկան, վոր ներքին դա-
րակը չնայեցին ել, բավականացան իմ հայտա-
բարությամբ, վոր այնտեղ միայն իմ մանկավար-
ժական գրադարանն ե: Խուզարկությունը բարե-
հաջող անցավ, բայց յերկյուղ կար թե հանկարծ
չոգտվին հանգամանքից և մի քանի տարով ել
չավելացնեն աքսորը: Փախուստներն այն ժա-

մանակ այնքան ել սովորական չեյին, ինչպես հետո, համենայն դեպս դա կբարդացնենք գործը: Ձե՛ վոր նախ քան արտասահման գնալը, պետք ե կազմակերպչական մեծ աշխատանք տանել Ռուսաստանում: Բանը, սակայն, հաջող անցավ. աքսորի ժամանակամիջոցը չավելացրին:

1900 թ. մաշտին, յերբ Վ. Իլյիչի աքսորի ժամանակը լրացավ, մենք շարժվեցինք դեպի Ռուսաստան: Գիշերները Պաշան, վոր յերկու տարվա մեջ դարձել եր իսկական գեղեցկուհի, գետի պես արցունք եր թափում, Մինիկան անհանգիստ եր դարձել, տանում եր իրենց տուն մնացած թղթերը, մատիտները, նկարները և այլն, գալիս եր Ոսկար Ալեքսանդրովիչը, նըստում եր աթոռի ծայրին, ըստ յերևույթին, հուզվում եր. ինձ նվեր բերեց իր ձեռով շինած մի քորոց, վոր գրքի ձև ուներ և վրան մտկադրված եր «Կարլ Մարքս», ի հիշատակ իմ զբաղմունքների, վոր ունենում եյի նրա հետ «Կապիտալը» կարդալով. զբանց հետ միասին գալիս եր մեզ նայելու տանտիրուհին կամ հարևանուհին, տարակուսում եր և մեր շունը, թե այս բոլոր իրարանցումը ինչ ե նշանակում, և ամեն բոպե քթով բացում եր բոլոր դռները՝ վոր հավաստիանա, թե ամեն ինչ տեղն ե արդյոք. մայրս հագում եր իրերը գասավորելով

հմտությամբ կապկպում եր Վ. Իլյիչի գրքերը:

Հասանք Մինուս, ուր մեզ հետ պիտի առնեյինք Ստարկովին և Ոլգա Ալեքսանդրովնա Սիլվինին: Այնտեղ հավաքվել եր արգեն մեր ամբողջ արտորական հասարակութունը. տիրում եր այն տրամագրությունը, վոր լինում ե սովորաբար, յերբ արտորականներից մեկը մեկնում ե Ռուսաստան. յուրաքանչյուրը մտածում եր յերբ և ուր պետք ե գնա ինքը, ինչպես պիտի աշխատի Վ. Իլյիչը դեռ առաջուց խոսել եր, թե միասնաբար պիտի աշխատեն այն բոլորի հետ, ովքեր շուտով նույնպես մեկնելու յեն Ռուսաստան, խոսեց մնացողների հետ ունենալիք նամակագրության մասին: Բոլորը մտածում եյին Ռուսաստանի մասին, բայց խոսում եյին այնպես, ամեն տեսակ դատարկ բաների մասին:

Բարամդինը հացու պանրով կերակրում եր ժենկային, վորը և մնաց նրան ժառանգություն, բայց շունը ուղարկություն չեր դարձնում նրա վրա. մայրիկի վոսները մոտ պռոկած աչք չեր հեռացնում նրանից, հետեկելով նրա յուրաքանչյուր շարժումին:

Վերջապես, թաղիքե վոսնամաններ, քուրք և այլն հագնելով՝ ճանապարհ ընկանք: Չիով գիշեր ու ցերեկ Յենիսեյով, գնացինք 300 վերսա, լավ ե, վոր լուսինը պայծառ լուսավորում եր: Վ. Իլյիչը հոգածությամբ յուրաքանչյուր կայա-

րանում փաթաթում ծածկում եր ինձ ու մորս, նայում եր թե մենք վոչինչ չենք մոռացել արդյոք, կատակում եր սառած Ուրա Ալեքսանդրովնայի հետ: Սրընթաց արշավում եյինք. Վ. Իլյիչը գնում եր առանց քուրքի, և հավատացնում եր, վոր քուրքով շոգում ե, ձեռները խըրել եր մայրիկիս մուֆտի մեջ ու մտքով տարվել եր Ռուսաստան ուր կարելի յեր աշխատել, վորքան ցանկանաս:

Ուֆա հասնելու ուրը մեզ մոտ յեկան տեղում յեղած քստորականները—Ա. Գ. Յյուրուպան, Սվիդերակին, Կրոխմալը: «Վեց հյուրանոց անցանք...»,—կակազելով ասաց Կրոխմալը—վերջապես ձեզ գտանք»:

Վ. Իլյիչը յերկու ուր մնաց Ուֆայում և, տեղում յեղածների հետ խոսելով և ինձ ու մայրիկիս ել ընկերներին հանձնելով՝ գնաց առաջ, Պետերբուրգին ավելի մոտ լինելու: Այդ յերկու ուրից իմ հիշողության մեջ մնացել ե այն այցելութունը, վոր տվինք ձեր նարոգովոլեց Չետովերգովային, վորին Վ. Իլյիչը ձանաչում եր Կադոնից: Ուֆայում այդ կլինը գրախանութ ուներ:

Առաջին իսկ ուրը Վ. Իլյիչը գնաց նրա մոտ և մի առանձին մեղմութուն կար Վ. Իլյիչի ձայնի մեջ ու զեմքի վրա, յերը խոսում եր նրա

հետ: Յերը հետո կարգացի այն, ինչ Վ. Իլյիչը գրել ե բանտում «ЧТО ДЕЛАТЬ»-ի շուրջը, յես հիշեցի այս այցելութունը: «Շատերը նրանցից (խոսքը բանվորական շարժման սոց.-դեմ. յերիտասարդ ղեկավարների մասին ե), գրում ե Վ. Իլյիչը «ЧТО ДЕЛАТЬ»-ում,—սկսեցին հեղափոխորեն մտածել, ինչպես նարոգովոլեցիները: Վաղ պատանեկության հասակում գրեթե բոլորը խոնարհվում եյին տեոորի հերոսների առջև: Այդ հերոսական արագիցիաների հմայիչ տպավորութունից հրաժարվելը պայքար արժեցավ, վորի ժամանակ կապեր խզվեցին այն մարդկանց հետ, վորոնք ամեն կերպ ուզում եյին հավատարիմ մնալ Նարոդնայա Վոլյային և վորոնց յեր իտա սարդ սոցիալ.-դեմոկրատները մեծապես հարգում եյին»: Այս պարբերութունը Վ. Իլյիչի կենսագրության մի մասն ե:

Շատ զժվար եր հրաժեշտ տալ, յերը նոր միայն սկսվում եր «իսկական» աշխատանքը, բայց մտածել անգամ չեր կարելի թե Վ. Իլյիչը կմնա Ուֆայում, յերը հնարավորութուն կար Պետրոգրադին մոտենալու:

Վ. Իլյիչը տեղավորվեց Պսկովում, ուր ապրեց հետո Պոարեսովը և Լ. Ն. Ռադչենկոն իր յերելուսաների հետ: Մի անգամ Վ. Իլյիչը ծիծաղելով պատմեց, թե ինչպես Ռադչենկոյի աղջիկները՝

ժենյուրկան և Լյուդան, ծաղրել են իրեն և Պոտ-
րեսովին: Ձեռները մեջքներին դրած նրանք
կողք-կողքի շրջում էին սենյակում, մեկը ասում
էր «Բերնշտեյն», մյուսը՝ պատասխանում էր
«Կառուցիկ»...

Այնտեղ, Պսկովում նստած, Վ. Իլյիչը հյու-
սում էր կազմակերպության թելերը, վորոնք
պետք է սերտորեն կապեյին ապագա արտա-
սահմանյան համառուսական լրագիրը Ռուսաս-
տանի և ուսսական աշխատանքի հետ: Տեսնվել
էր Բաբուշկինի և մի շարք ուրիշ անձանց հետ:
Յես կամաց-կամաց ողբնտելացա Ուֆայում:
Թարգմանություններ վերցրի, դասեր գտա:

Իմ Ուֆա գալուց քիչ առաջ այնտեղ տեղի
էր ունեցել աքսորային պատմություն, և սոց.
դեմոկրատները բաժանվել էին յերկու բանակի:
Մի բանակի մեջ էին Կրոխմալը, Յյուրուպան,
Սվիտերսկին, մյուսում՝ Պլակսին յերբայրները,
Սալտիկովը, Կվյատկովսկին: Չուչինան և Ապտեկ
մանր խմբավորումներից դուրս էին և հարարերու-
թյուն էին պահպանում յերկու խմբերի հետն ել՝
ինձ ավելի մոտ էր առաջին խմբակը, վորին և մո-
տեցա շուտով: Այդ խմբակը վորոշ աշխատանք
էր տանում, ընդհանրապես դա ամենաակտիվ մա-
սըն էր աքսորականների: Կապեր կային յերկաթու-
ղային արհեստանոցների հետ: Այնտեղ կար սոց.

դեմ. բանվորների խմբակ՝ 12 հոգուց բաղկացած:
Ամենակտիվը՝ բանվոր Յակուտովը էր: Շատ
անգամ էր գալիս ինձ մոտ գրքեր վերցնելու և
խոսելու: Յերկար ժամանակ ցանկանում էր ձեռք
բերել Մարքսի «պուլվերիզացիան», բայց ձեռք
բերելով՝ վոչ մի կերպ չէր կարողանում կար-
դալ: «Ժամանակ չկա, գանգատվում էր նա.—
միշտ, գիտեք, գյուղացիները իրենց գործերով
գալիս են ինձ մոտ: Ամեն մեկի հետ պետք է
խոսել, վոր վառ բան չմտածի քո մասին, ու ել
ժամանակ չի լինում»: Նա պատմում էր վոր իր
կինը՝ Նատաշան, նույնպես համակրում է իր
գաղափարին, և իրեն համար վոչ մի աքսոր սար-
սափելի չէ, ինքը վոչ մի տեղ չի կորչի, ձեռ-
ները ամեն տեղ կկերակրեն իրեն: Նա մեծ դա-
վադիր էր, գաղտնի աշխատող, ամեն բանից ավելի
ատում էր աղմուկը, պարծենկոտությունը
և մեծ-մեծ խոսքերը: Պետք է ամեն ինչ անել
հիմնավորապես, առանց աղմուկի, բայց հաս-
տատորեն:

Նինգ թվին Յակուտովը դարձավ Ուֆայում
կալմակերպված հանրապետության նախագահը,
իսկ հետո, ռեակցիայի որերին, նրան կախեցին
Ուֆայի բանտում: Նա մեռնում էր բանտի բա-
կում, և ամբողջ բանտը յերգում էր—յերգում
էին բոլոր խցերում—և յերգվում, վոր նրա
մահը չի մոռանա և չի ների:

Յես պարագում եյի և մի ուրիշ բանվորի հետ, փոքրիկ գործարանի ջահել մետաղագործ եր դա, վոր պատմում եր ինձ տեղական բանվորները կյանքի մասին. շատ տաքարյուն և շղային տղա եր: Հետո ինձ ասացին, վոր նա անցել է Կոնստանտնուպոլիս և խելագարվել է բանտում:

Լինում եր ինձ մոտ թոքախտավոր կազմաբար կրիլովը, վոր խնամքով կրկնակի կազմ եր շինում, վորոնց մեջ կարելի եր դնել անլեզալ ձեռագրեր, և ձեռագիրներից կարտոն եր շինում կազմերի համար: Նա պատմում եր տեղական սպագրիչների աշխատանքի մասին:

Այս պատմվածքների հիման վրա յեղ հետո կազմվում եյին թղթակցություններ «Искра»-ի համար:

Ուֆայից բացի, աշխատանք տարվում եր և գործարաններում: Ուստ-Կատավսկի գործարանում կարսոցիալ-դեմոկրատ ֆելդշերուհի, վորը այնտեղ բանվորների մեջ աշխատանք եր տանում, տարածում եր անլեզալ հանրամատչելի գրականությունս վորի պակասը զգացվում եր մեզ մոտ:

Գործարաններում կային և մի քանի սոցդեմ. ուսանողներ: Ուֆայի մեր կազմակերպությունը Յեկատերինբուրգում պահում եր մի անլեզալ մարդ—բանվոր Մազանովին, վոր վերադարձել եր աքսորից՝ Տուրխանսկից, ուր նա աքսորված եր Մարտովի հետ: Միայն

կարծես նրա աշխատանքը չեք աջողվում:

Ուֆան նահանգի համար կենտրոն եր—Ստերլիտամակի, Բիրսկի և այլ գավառական քաղաքների աքսորականները միշտ աշխատում եյին թույլտվություն ստանալ՝ Ուֆա գալու:

Բացի այդ՝ Ուֆան ընկած եր Սիբիրից Ռուսաստան տանող ճանապարհի վրա: Աքսորից վերադարձող ընկերները կանգ եյին առնում աշխատանքի մասին պայմանավորվելու: Յեկավ Մարտովը (նրան մի անգամից չեք աջողվել Տուրխանսկից դուրս գալ), յեկավ Գլ. Իվ. Ոկուլովան, Պանինը: Աստրախանից անլեզալ յեկավ Լ. Մ. Կնիպովիչը—«բեռին», Սամարայից գալիս եյին Ռումյանցերը, Պորտուգալովը:

Մարտովը բնակություն հաստատեց Պալտավում: Նրա հետ կապ կար. հույս ունեյին նրա միջոցով գրականություն ստանալ: Գրականությունը յեկավ, կարծեմ, իմ Ուֆայից դուրս գալուց մի շաբաթ հետո. Կվյատովսկին, վոր գնացել եր ստանալու—ճանապարհին շարզված այդ արկղի պատճառով 5 տարով Սիբիր քշվեց: Նա իսկապես աշխատանք չեք տանում, ծանրոցն ստանալը հանձն առավ նրա համար միայն, վորովհետև դա հասցեագրված եր՝ գարեջրի այն գործարանը, վորի տիրոջ աղջկան նա դաս եր տալիս:

Ուֆայում կային և նարոդովոլցիներ—Լիոնովիչ, իսկ ավելի ուշ Բորդովիչ:

Արտասահման գնալուց առաջ Վլադիմիրը Իլ-
յիչը քիչ մնաց թակարդն ընկնելու: Նա Պսկովից
Պետերբուրգ ե գալիս Մարտովի հետ միաժա-
մանակ: Նրանց հետևում են և ձերբակալում:
Նրա ժիլետի գրպանում յերկու հազար ռուբլի կար,
վոր ստացել էր «հորաքույրից» և արտասահ-
մանի հետ յեղած կապերի ցուցակը՝ քիմիայով
նամակի թղթի վրա գրած, վորի յերեսին ձևի
համար թանաքով գրված էր ինչ-վոր անմեղ
բաներ—ինչ-վոր հաշիվ: Յեթե ժանդարմները
գլխի ընկնեյին և թուղթը տաքացնեյին, այն
ժամանակ Վլադիմիրը Իլյիչն էլ չէր կարող արտա-
սահմանում համառուսական թերթ հրատարակել:
Բայց նրա «բախտը բանեց» և տաս ուրից հետո
բաց թողին նրան:

Ապա նա յեկավ ինձ մոտ՝ Ուֆա, հրաժեշտ
տալու: Պատմում էր, թե ինչ է աջողվել
իրեն անել այդ ժամանակի ընթացքում, պատ-
մում էր այն մարդկանց մասին, վորոնց հան-
դիպել է: Իհարկե, Վլ. Իլյիչի գալու առիթով
յեղան մի շարք ժողովներ: Հիշում եմ, յերբ
պարզվեց, վոր Լեոնովիչը, իրեն նարոզովուրեց
համարելով՝ չգիտեր մինչև անգամ «Աշխատանքի
Ազատագրության» Խմբակի անունը, — Վլա-
դիմիրը Իլյիչը տաքացավ. «Մի՞թե հեղափոխա-
կանը կարող է չիմանալ այդ, միթե նա կարող

է գիտակցաբար ընտրել մի կուսակցություն,
վորի հետ պետք է աշխատի, յեթե չգիտի, չի
ուսումնասիրել այն, ինչ է գրել «Աշխատանքի
Ազատագրության» Խմբակը:

Կարծեմ, Վլադիմիրը Իլյիչը այդ ժամանակ
մի շարթի չափ մնաց Ուֆայում:

Արտասահմանից նա ինձ բան գրում էր առա-
վելապես գրքույկների մեջ, վոր ուղարկում էր
զեմստովոյին զանազան գործիչներին հասցեով:
Ընդհանրապես, լրագրի գործն էլ առաջ չէր
գնում այնպես արագ, ինչպես ցանկանում էր
Վլադիմիրը Իլյիչը. դժվար էր Պլեխանովի հետ
համաձայնության գալ, և Վլ. Իլյիչի արտասահ-
մանից գրած նամակները կարճ էյին, անուրախ,
վերջանում էյին «կպտամեմ, յերբ գաս», «Պլե-
խանովի հետ ունեցած միջադեպի մասին ման-
րամասն գրել եմ քեզ համար»:

Հաղիվ արտորիս վերջը յեկավ, բայց հիմա էլ
Վլադիմիրը Իլյիչից յերկար ժամանակ նամակ չէր
ստացվում:

Ուզում էյի գնալ Աստրախան, «քեռու» մոտ,
բայց շտապում էյի:

Մորս հետ գնացինք Մոսկվա՝ Մարիա Ալեք-
սանդրովնայի—Վլ. Իլյիչի մոտ մոտ: Այդ ժա-
մանակ նա մեն մենակ էր Մոսկվայում—Մարիա
Իլյինիչնան բանտում նստած էր, Աննա Իլյինիչ-
նան արտասահման էր:

Մարիա Ալեքսանդրովնային յես շատ սիրեցի. նա այնպես նրբագագաց և ուշադիր եր միշտ: Հետո, յերբ մենք ապրում եյինք արտասահմանում՝ նա նամակներ գրում եր յերկուսիս միասին և յերբեք Վլադիմիր Իլյիչին առանձին:

Սա փոքրիկ բան ե, բայց վորքան նրբագագացութուն կա այս փոքրիկ բանի մեջ: Վլ. Իլյիչը սաստիկ սիրում եր մորը: «Նա կամքի հսկայական ույժ ունի,—ասաց Վլ. Իլյիչը մի անգամ,—յեթե յեղբորս հետ այդ բանը հորս կենդանության որով պառտհեր, չգիտեմ ինչ կլիներ»:

Իր կամքի ույժը Վլ. Իլյիչը ժառանգել եր մորից. ժառանգել եր նմանապես նրա նրբագագացութունը և դեպի մարդիկ ունեցած ուշադրութունը:

Յերբ արտասահմանում եյինք, յես աշխատում եյի վորքան կարելի յե կենդանի նկարագրել մեր կյանքը, վորպեսզի նա մի քիչ գոնե մտիկ զգա վորդուն: Յերբ 1897 թ. Վլ. Իլյիչը արսորված եր, լրագիրներում հայտարարութուն ե լինում Մոսկվայում մեռած Մարիա Ալեքսանդրովնա Ուլյանովի մահվան մասին: Ոսկարը պատմում եր. «Յեկա Վլ. Իլյիչի մոտ, նա կտավի պես գունատ ասաց—մայրս մեռել ե»: Բայց պարզվեց, վոր հայտարարութունը ուրիշ Մ. Ա. Ուլյանովայի մահվան մասին եր:

Շատ վիշտ եր վիճակվել Մարիա Ալեքսանդրովնային—ավագ վորդու մահապատիժը, Ուրագաղջկա մահը և մյուս զավակների անվերջ ձերբակալութունը:

Վլ. Իլյիչը հիվանդանում ե 1895 թվին, նա իսկոյն գալիս խնամում ե նրան. ինքը կեղակուր ե պատրաստում նրա համար. ձերբակալում են Վլ. Իլյիչին—նա ելի իր դիրքի վրա յե. ժամերով նստում ե Նախնական Բանտարկության Տան կիսախավար ընդունարանում, գնում ե տեսակցության, կատարում ե հանձնարարութուններ, և միայն նրա գլուխն ե թեթևակի շարժվում:

Յես խոստացա նրան պահպանել Վլադիմիր Իլյիչին, բայց չպահպանեցի...

Յես Մոսկվայից մորս տարա Պետերբուրգ, տեղավորեցի նրան այնտեղ, իսկ ինքս գնացի արտասահման: Ծիծաղաշարժ ճամբորդութուն յեղավ: Գնացի Պրագա, կարծելով թե Վլ. Իլյիչը ապրում ե Պրագայում՝ Մոդրաչեկ ազգանունով:

Հեռագիր ավի: Հասա Պրագա—վոչ-վոք չի դիմավորում: Սպասեցի, սպասեցի, վերջը մեծ շփոթության մեջ, կոռք վարձեցի, իրերս տեղավորեցի և գնացի: Գալիս ենք բանվորական թաղը, նեղ փողոց ե, հսկայական տուն, վորի լուսամասներում յերում են բազմաթիվ փետու-

րե գոշակներ, վոր շարված են հովին տալու համար...

Վաղում եմ չորրորդ հարկը: Դուռը բացում ե մի սպիտակ չեխուհի: Յես կրկնում եմ.— «Մողբաչեկ, հեր Մողբաչեկ»: Գալիս ե մի բան՝ վոր և սպում. «Մողբաչեկը—յես եմ»: Շշմած կմկմում եմ. «Ձե, դա իմ ամուսինն ե»:

Մողբաչեկը, վերջապես, գլխի յե ընկնում: «Ախ, դուք յերևի հեր Ռիտմեյերի կինն եք. նա ապրում ե Մյունխենում, բայց իմ միջոցով եր ձեզ գրքեր ու նամակներ ուղարկում Ուֆա»: Մողբաչեկը ամբողջ որը քարշ յեկավ ինձ հետ. յես նրան պատմեցի ուսական շարժման մասին, նա ինձ՝ ավտորիական. կինը ինձ ցույց տվեց իր ձեռագործները և կերակրեց ինչ-վոր խմորագնդերով:

Համեելով Մյունխեն—յես տաք մուշտակով եյի, իսկ Մյունխենում այդ ժամանակ բոլորը արդեն սովորական շորերով եյին—փորձով խրատված՝ կողովները կայարանում պահ տվի, ելեքտրաքարշով գնացի Ռիտմեյերին վնտռելու: Տունը գտա. № 1 բնակարանը դուրս յեկավ գարեջրատուն: Մոտեցա վաճառասեղանին, վորի մոտ կանգնած եր մի հասալիկ գերմանացի, և ամաչկոտ հարցրի պարոն Ռիտմեյերին, նախազգալով, վոր ելի այն չե: Գարեջրավաճառը պա-

տասխանեց. «Դա—յես եմ»: Միանգամայն հուսահատված՝ թոթովեցի.—«Վո՛չ, դա իմ ամուսինն ե»:

Ու հիմարի պես կանգնել ենք իրար դեմ: Վերջապես, գալիս ե Ռիտմեյերի կինը և, նա-յելով ինձ՝ գլխի յե ընկնում. «Ախ, սա յերևի հեր Մեյերի կինն ե. նա կնոջն սպասում ե Մի-բիրից: Յես կուղեկցեմ»:

Փրաու Ռիտմեյերի հետևից գնում եմ ինչ վոր մեծ տան յետին բակը, ինչ-վոր անբնակ բնակարան: Դուռը բացվում ե, սեղանի մոտ նստած են Վլադիմիր Իլյիչը, Մարտովը և Աննա Նստած են Վլադիմիր Իլյիչը, Մարտովը և Աննա Իլյինիչնան: Փրաու Ռիտմեյերին շնորհակալու-թյուն հայտնելը մոռանալով՝ սկսեցի հայհոյել. «Թո՛ւ, սատանա, ինչո՞ւ չեյիր գրում, թե քեզ վորտեղ կարելի յե գտնել»:

«Ի՞նչպես չեմ գրել: Յես որը յերեք անգամ գալիս եմ քեզ դիմավորելու: Վորտեղից»։ Հետո պարզվեց, վոր այն գեմասովոյին գործիչը, վորի անունով ուղարկված ե յեղել հասցեակիր գրքույ-կը, յուրացրել ե այդ գրքույկը:

Ինչ ուսներ չեն այնուհետև այս ձևով ճա-նապարհորդել: Շլայպնիկովը առաջին անգամ ժընևի փոխարեն գնացել ե Ջենովա, Բաբուշ-կինը Լոնդոնի փոխարեն քիչ ե մնացել ընկնի Ամերիկա:

1901—1902

Թեև Վլադիմիր Իլյիչը, Մարտովը և Պոտրե- սովը արտասահման ելին մեկնել լեզալ անձա- գրերով, բայց Մյունխենում վորոշել ելին ապ- րել ուրիշի անձագրերով ուսս զաղութից հեռու, վորպեսզի Ռուսաստանից յեկած աշխատողնե- րին փորձանքի մեջ չզցեն և հեշտ լինի անլեզալ գրականությունն ուղարկել Ռուսաստան՝ ճամ- պրուկներով, նամակներով և այլն:

Յերբ յես յեկա Մյունխեն, Վլադիմիր Իլյիչը առանց արձանագրվելու ապրում եր այդ Ռիտ- մեյերի մոտ և կոչվում եր Մեյեր: Ռիտմեյերը թեև գարեջրատուն պահող եր, բայց սոցիալ- դեմոկրատ եր, և Վլ. Իլյիչին թագցնում եր իր բնակարանում: Վլ. Իլյիչի սենյակը վասն եր, ապրում եր ամուրիի պես, ճաշում եր ինչ վոր գերմանուհու մոտ, վորը նրան կերակրում եր Mehlspeise-ով¹⁾: Առավոտ և յերեկո թեյ եր խմում թիթեղյա ախանով, վորը ինքը խնամքով վա- նում և կախում եր մեխից՝ ջրի ծորակի մոտ:

Տեսքը մտահոգ եր. ամեն ինչ չեր աջողվում այնպես արագ, ինչպես ցանկանում եր: Այդ ժամանակ Մյունխենում, Վլ. Իլյիչից բացի ապ-

¹⁾ Mehlspeise—ալսուրով կերակուր.

րում ելին Մարտովը, Պոտրեսովը և Զասուլիչը: Պլեխանովը և Աքսելրոդը ցանկանում ելին, վոր թերթը լույս տեսնի Շվեյցարիայում մի վորև ե տեղ, իրենց անմիջական ղեկավարությամբ: Նը- րանք, առաջին շրջանում և Զասուլիչը, առան- ձին նշանակութուն չեյին տալիս «Ասքրա» ին, միանգամայն թերագնահատում ելին այն կազ- մակերպչական դերը, վոր կարող եր նա ունե- նալ և ունեցալ. նրանց ավելի հետաքրքրում եր «Յարя»-ն:

«Հիմար ե ձեր «Ասքրա»-ն» ասում եր սկզբ- բում Վերա Իվանովնան կատակով: Դա, իհարկե, կատակ եր, բայց զրա մեջ նկատվում եր ամբողջ ձեռնարկության վորոշ թերագնահատանք: Վլ. Իլյիչը մտածում եր, թե պետք ե, «Ասքրա»-ն հեռու լինի եմիգրանտական կենտրոնից, վորպեսզի նա ծածուկ լինի, վոր անագին նշանակութունն ու- ներ Ռուսաստանի հետ հարաբերությունն, նա- մակագրությունն ունենալու և յեկողներին համար: Ծերերը տրամադիր ելին զրա մեջ նկատել, վոր Վլ. Իլյիչը չի ցանկանում թերթը փոխադրել Շվեյցարյա, չի ցանկանում իրենց ղեկավարու- թյունը, այլ ցանկությունն ունի տանել իր գի- ծը, և չեյին շտապում առանձնապես ոգնելու: Վլ. Իլյիչն այդ զգում եր և ջղայնանում: «Աշ- խատանքի Ազատագրության» խմբակի նկատ-

մամբ նա բոլորովին այլ զգացումներ ունի: Եւ չստեմ արդեն Պլեխանովի մասին, նա սիրով եր վերաբերվում և Աքսելրոզին և Զատուլիչին: «Սյ- ժըմ դու կտեսնես Վերա Իվանովնային, — ասաց Վլադիմիր Իլյիչը Մյունխեն հասնելու տուաջին յե- րեկոյան, — դա բյուրեղի պես մարդ է»: Այո, դա ճիշտ էր:

«Աշխատանքի Ազատագրության» Խմբակից միայն Վերա Իվանովնան մոտեցավ «Ասքրա»-ին: Նա ապրում էր մեզ հետ միասին թե Մյունխե- նում թե Լոնդոնում, ապրում էր «Ասքրա»-ի խմբագրության կյանքով, նրա ուրախություն- ներով, վշտերով, ապրում էր Ռուսաստանից յե- կած լուրերով:

«Ասքրա»-ն պատկառելի է դառնում» կատա- կում էր նա, տեսնելով ինչպես աճում և զար- գանում է «Ասքրա»-ի ազդեցությունը: Վերա Իվանովնան շատ անգամ էր պատմում տա- րագրության յերկար, անհրապույր տարիներ- ըի մասին: Մենք յերբեք «Աշխատանքի Ազա- տագրության» Խմբակի նման տարագրություն չունեյինք. — մենք բոլոր ժամանակ ամենասերտ կապերն ունեյինք Ռուսաստանի հետ, այնտե- ղից շարունակ մարդիկ էյին գալիս մեզ մոտ: Տարագրության մեջ, իրազեկության կողմից, մենք շատ ավելի լավ պայմաններում էյինք ապ-

րում, քան Ռուսաստանի նահանգական քաղա- քում. ապրում էյինք բացառապես ռուսական աշխատանքի շահագրգռությամբ, գործն. Ռուսաս- տանում առաջ էր գնում, բանվորական շարժումը աճում էր: «Աշխատանքի Ազատագրության» Խմբ- ակը ապրում էր Ռուսաստանից կտրված, ապ- րում էր արտասահմանում ուսակցիայի տարինե- րը — Ռուսաստանից յեկող ուսանողը մի ամբողջ դեպք էր, բայց պատահել վախենում էյին:

Յերբ 90-ական թվականների սկզբին նրանց մոտ յեկան կլասսոնը և կորոբկոն, վերադարձին նրանց իսկույն և եթ կանչեցին ժանդարմական վարչու- թյուն, հարցրին, թե ինչո՞ւ են գնացել Պլեխանո- վի մոտ: Հետախուզությունը կազմակերպված էր որինակելի: Վերա Իվանովնան «Աշխատանքի Ազատագրության» Խմբակի բոլոր անդամներից ավելի մենակ էր զգում իրեն: Պլեխանովը և Աքսելրոզը գոնե ընտանիք ունեյին: Վերա Իվա- նովնան շատ անգամ էր խոսում իր մենակու- թյան մասին. «Յես մոտիկ մարդ չունեմ», և թյան մասին. «Յես մոտիկ մարդ ճաճկել կատա- իսկույն աշխատում էր վիշտը ճաճկել կատա- կով. «Դուք ահա ինձ սիրում եք, յես այդ գի- տեմ, իսկ յերբ մեռնեմ, միթե մի բաժակ թեյ պակաս կխմեք»:

Ընտանիք ունենալու պահանջը ահագին էր նրա մեջ, գուցե այն պատճառով, վոր նա մնացել էր

ոտար ընտանիքում, յեղել եր վորպես «գաստիա-
րակչունի»: Պեաք եր տեսնել, թե վորպիսի սի-
րով եր խաղում Դիմկի (Պ. Գ. Սմիգովիչի քրոջ)
փոքրիկ տղայի հետ: Վերա Իվանովնան մինչև
անգամ տնարարութուն եր ցույց տալիս. հո-
գածությամբ ուտեստի մթերքներ եր գնում այն
որերը, յերբ կոմունայում իր հերթն եր լինում
ճաշ յեփելու (Լոնդոնում Վերա Իվանովնան
Մարտովը և Ալեքսեյովը ապրում էյին կոմուն-
այով): Ասենք, հազիվ թե մեկը հասկանում եր
Վերա Իվանովնայի ընտանեկան տնարարա-
կան հակումները: Ապրում երնա նիհիլիստավարի
հագնվում անփույթ, ծխում եր անվերջ, նրա
սենյակում տիրում եր չտեսնված անկարգու-
թյուն, վոչ վոքի թույլ չեր տալիս իր սենյակը
մաքրել: Կերակրվում եր բավական ֆանտաս-
տիկ ձևով: Հիշում եմ ինչպես մի անգամ միս
եր տապակում նավթայեռի վրա, մկրատով կտ-
րում եր պատանները և ուտում:

«Յերբ յես ապրում էյի Անգլիայում, — պատ-
մում եր նա, — անգլիացի կանայք մտածեցին
զրույցով զբաղեցնել ինձ. «Դուք վորքան ժամա-
նակում եք միսը տապակում»: «Ինչպես պատա-
հում ե, պատասխանում եմ. յեթե ուտելու ցան-
կություն ունեմ՝ տաս րոպեյում տապակում եմ,
իսկ յեթե ցանկություն չունեմ — յերեք ժամում»:

Ու նրանք թողին ինձ զբաղեցնելու մտադրու-
թյունը:»

Վերա Իվանովնան գրելու ժամանակ փակ-
վում եր իր սենյակում և կերակրվում եր մի-
այն թունդ սև սուրճով:

Վերա Իվանովնան սաստիկ կարոտում եր
Ռուսաստանին: Կարծեմ 99 թվին նա անլեզալ
կերպով յեկավ Ռուսաստան, վոչ թե աշխատան-
քի, այլ այնպես, «գոնե գյուղացուն նայի, թե
Նրա քիթը ի՞նչ ե գառել»: Յեվ ահա, յերբ «Աե-
քրա»-ն սկսեց լույս տեսնել, նա զգաց, վոր դա
ռուսական աշխատանքի մի մասն է, նա սրտդո-
ղով կպավ դրան: Նրա համար «Աեքրա»-ից հե-
ռանալը — նշանակում եր կրկին կտրվել Ռուսաս-
տանից, կրկին ընկղմվել դեպի հատակը տանող
անկենդան տարագրության մեջ:

Ահա թե ի՞նչու, յերբ յերկրորդ համագումա-
րին հարց բարձրացավ «Աեքրա»-ի խմբագրու-
թյան մասին, նա զայրացավ: Դա նրա համար
ինքնասիրության հարց չեր, այլ կյանքի և մահու
լինդիր:

Հինգ թվին նա յեկավ Ռուսաստան և այս-
տեղ մնաց:

Յերկրորդ համագումարում Վերա Իվանով-
նան իր կյանքում առաջին անգամ դեմ գնաց
Պլեխանովին: Պլեխանովի հետ նրան միացնում

եր յերկար տարիներ ի միաբան պայքարը, նա գիտեր, թե Պլեխանովը ինչ հակայական դեր է խաղացել բանվորական շարժումը կանոնավոր հունի մեջ գնելու գործում, գնահատում էր նրան, վորպես ուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի հիմնադրի, գնահատում էր նրա խելքը, փայլուն տաղանդը: Ամենատանջան անհամաձայնությունը Պլեխանովի հետ սաստիկ հուզում էր նրան, բայց այս դեպքում նա Պլեխանովի հետ չգնաց:

Պլեխանովի վիճակը վորբերգական յեղավ: Թեորիայի ասպարիզում նրա ծառայությունները բանվորական շարժման հանդեպ անչափ խոշոր են: Բայց տարագրություն տարիները իզուր չանցան նրա համար—դրանք կտրեցին նրան ուս իրականությունից: Բանվորական լայն, մասսայական շարժումը ծագեց այն ժամանակ, յերբ նա արտասահման էր: Նա տեսել էր տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներ, գրողներ, ուսանողներ, անգամ առանձին բանվորներ, բայց ուսական բանվորական մասսան նա չէր տեսել, նրա հետ չէր աշխատել, նրան չէր զգացել: Պատահում էր Ռուսաստանից գալիս էր մի վորև է թղթակցություն վորը պարզում էր շարժման նոր ձևերը, ստիպում էր զգալ շարժման հեռանկարները, վլադիմիր Իլյիչը, Մարտովը և

մինչև անգամ վերա իվանովյան կարդում և կրկին կարդում են այն, հետո վլ. Իլյիչը յերկար քայլում է սենյակում, յերեկոյան ել քնել չի կարողանում: Յերբ մենք փոխադրվեցինք ժնև, յես փորձեցի ցույց տալ Պլեխանովին թղթակցություններն ու նամակները և ինձ զարմացրեց նրա վերաբերմունքը,—կարծես կորցրեց վոտքերի տակի հողը, դեմքին ինչ-վոր անվստահություն յերևաց և այնուհետև այդ նամակները և թղթակցությունների մասին նա յերբեք չխոսեց:

Առանձնապես կասկածով սկսեց վերաբերվել Ռուսաստանից յեկած նամակներին և համագուժարից հետո:

Սկզբում դա ինձ մինչև իսկ վիրավորում էր, հետո սկսեցի մտածել, թե դա ի՞նչիցն է:

Նա վաղուց էր դուրս յեկել Ռուսաստանից, և չունեի փորձով մշակված այն չափանիշը, վոր հնարավորություն է տալիս յուրաքանչյուր թըղթակցություն տեսակարար կշիռը վորոշելու և սողամեջ շատ բան կարգալու:

Հաճախ բանվորներ եյին գալիս «Искра»-ի խմբագրատունը, յուրաքանչյուրը, ի հարկե, ցանկանում էր տեսնել Պլեխանովին: Շատ ավելի դժվար էր լինել Պլեխանովի մոտ, քան մեր կամ Մարտովի մոտ, իսկ յեթե մինչև իսկ բանվորը լինում էր

Պլեխանովի մոտ, նրա մոտից հեռանում էր խառն զգացմունքներով: Նրան զարմացնում էր Պլեխանովի փայլուն միտքը, գիտությունը, սրամտությունը, բայց թվում էր թե Պլեխանովից հեռանալով բանվորը ահագին տարածություն է զգում իր և այդ փայլուն թեորեատիկի միջև, բայց իր նվիրականի մասին, այն մասին, ինչի մասին բանվորը կուզեր պատմել, խորհրդակցել,—այնպես էլ չէր կարողանում:

Յե՛վ յեթե բանվորը Պլեխանովի հետ չէր համաձայնում ու փորձում էր իր կարծիքը հայտնել,—Պլեխանովն սկսում էր գրգռվել. «Ձեր հայրիկն ու մայրիկը դեռ չորեքթաթ էյին տալիս, յերբ յես...»:

Հավանորեն, տարագրության առաջին տարիներն այդպես չի յեղել, բայց 900 թվականների սկզբին Պլեխանովը չունեւր արդէն Ռուսաստանի անմիջական զգացումը: 1905 թ. նա Ռուսաստանն չեկավ:

Պավել Բորիսովիչ Աքսելրոդը կազմակերպող էր շատ ավելի մեծ շափով, քան Պլեխանովը և Զասուլիչը: Նա ավելի շատ էր շփվում յեկողների հետ, զրանք նրա մոտ ավելի շատ ժամանակ էյին մնում, այդտեղ նրանց կերակրում էյին, և Պավել Բորիսովիչը ամեն բանի մասին մանրամասն հարց ու փորձում էր նրանց:

Նա նախկազրություն ունեւր Ռուսաստանի հետ, գիտեւր հարաբերության ծածուկ միջոցները: Դե, ինչպես կարող է զգալ իրեն յերկար տարիներ տարագրության մեջ Շվեյցարիայում ապրող, ուսուկազմակերպող-հեղափոխականը, կարելի յե յերևակայել: Պավել Բորիսովիչը յերեք քառորդով կորցրել էր աշխատունակությունը, անքուն գիշերներ էր անցնում, գրում էր չափազանց լարվածությամբ, ամիսներով, անկարող լինելով ավարտել սկսած հոգվածը. նրա ձեռագիրը համարյա անկարելի յեր ջուղել, այնքան նյարդային էր գրում:

Աքսելրոդի ձեռագիրը վլ. Իլյիչի վրա միշտ ուժեղ տպավորություն էր թողնում: «Ահա կհամեսս այսպիսի վիճակի, ինչպես Աքսելրոդը,—ասում էր վլ. Իլյիչը շատ անգամ,—դա ուղղակի սարսափելի յե»: Աքսելրոդի ձեռագրի մասին նա մի քանի անգամ խոսեց բժիշկ կրամերի հետ, վոր բժշկում էր նրան վերջին հիվանդության ժամանակ: Յերբ վլ. Իլյիչը առաջին անգամ գնաց արտասահման՝ կազմակերպչական հարցերի մասին նա ավելի շատ խոսում էր Աքսելրոդի հետ: Աքսելրոդի մասին նա ինձ շատ բան պատմեց, յերբ յես յեկա Մյունխեն: Այն մասին, թե ի՞նչ է անում Աքսելրոդը այժմ, նա նույնը հարցրեց ինձ, Աքսելրոդի անունը լրագրում մատնանշելով, այն ժամանակ, յերբ ինքը

արդեն վոչ միայն չեր կարող գրել, այլ և վոչ մի խոսք ասել:

Պ. Բ. Աքսելրոզը առանձնապես հիվանդագին եր վերաբերում այն բանին, վոր «Ասքրա»-ն Շվեցարիայում չի հրատարակվում և վոր Ռուսաստանի հարաբերությունները չեն կատարվում իր միջոցով: Դրա համար ել նա այնպես կատարի վերաբերվեց յեռյակի հարցին՝ Ո համագումարում: «Ասքրա»-ն լինելու յե կազմակերպչական կենտրոն, իսկ նա հեռացվում ե խմբագրությունից! Յեվ այդ այն ժամանակ, յերբ Ո համագումարում ավելի, քան յերբևե, զգացվում եր Ռուսաստանի շունչը:

Յերբ յես Մյունխեն յեկա, «Աշխատանքի Ազատագրություն» Խմբակից այնտեղ ապրում եր միայն Զասուլիչը ուրիշի անունով, բողաբական անձագրով և կոչվում վելիկայա Դմիտրևնա:

Բողաբական անձագրերով պիտի ապրեյին և մյուսները: Մինչև իմ գալը վլ. Իլյիչը ապրում եր ուղղակի առանց անձագրի: Յերբ յես յեկա՝ վերցրին ինչ-վոր բողաբացու՝ զբ. Իորգանովի անձագրերը, ավելացրին Մարիցա կնոջը և, այդպես, աեղավորվեցինք բանվորական ընտանիքում հայտարարությամբ վարձված սենյակում: Ինձանից առաջ «Ասքրա»-ի քարտուղարը յեղել եր Իննա Հերմոգե-

նովնա Սմիդովիչ-Լեման, վոր նույնպես ապրում եր բողաբական անձագրով և կոչվում եր Դիմկա: Յերբ յես յեկա, վլ. Իլյիչը պատմեց, թե ինքը անց ե կացրել այն վորոշումը, թե «Ասքրա»-ի քարտուղարը պիտի լինեմ յես, յերբ վոր կգամ: Դա, իհարկե, նշանակում եր, վոր հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ պիտի կատարվեն վլ. Իլյիչի ամենամոտ հսկողությամբ: Մարտովն ու Պոտրեսովն այդ ժամանակ դեմ չեյին, իսկ «Աշխ. Ազատագրություն» Խմբակը իր թեկնածուն չունեեր, ասենք, այդ ժամանակ «Ասքրա»-ին առանձին նշանակություն ել չեր տալիս: վլ. Իլյիչը պատմում եր, վոր իրեն շատ անհարմար եր այդ բանը անել, բայց ինքը գտնում եր, վոր գործի համար անհրաժեշտ ե: Իսկույն և եթ ահագին գործ սկսվեց: Աշխատանքը կազմակերպված եր այսպես—Ռուսաստանից նամակները ուղարկում եյին Գերմանիայի զանազան քաղաքներ՝ Գերմանացի ընկերներին հասցեով, իսկ նրանք ուղարկում եյին զբ. Լեմանի հասցեով, վորը բոլորն արդեն ուղարկում եր մեզ:

Դրանից քիչ առաջ մի ամբողջ պատմություն ստեղծվեց: Ռուսաստանում զբքույկներին ապագրության համար հաջողվեց, վիրջապես, Գիշնյովում մի տպարան ունենալ, վորի վորիչ Ակիմը (Լիբերի յեղբայրը—Լեոն Գոլգոման) Լեմանի

հասցեով ուղարկել եր մի բարձ՝ Ռուսաստանում լույս տեսած գրքույկների որինակները մեջը կարած: Փոստատանը, զարմացած կեմանը տարակուսանքի մեջ հրաժարվեց բարձից, բայց յերբ մերոնք իմացան այդ և աղմուկ հանեցին, նա բարձը ստացավ և ասաց, վոր այսուհետև իր անուշով յեկած ամեն բան ընդունելու յե, թեկուզ ամբողջ մի գնացք:

«Ասքրա»-ն Ռուսաստան փոխադրելու համար արանսպորտ չկար տակավին: «Ասքրա»-ն փոխադրվում եր գլխավորապես կրկնահատակ ճամպրուկներով տարբեր ուղևորների հետ, վորոնք այդ ճամպրուկները տանում էին Ռուսաստան՝ պայմանավորված տեղը, ներկայացողին հանձնելու:

Այդպիսի կետեր կային Պսկովում՝ Լեպելինսկիներին մոտ, Կիևում և ելի մի ինչ վոր տեղ: Ռուս ընկերները գրականութունը ճամպրուկից հանելով, հանձնում էին կազմակերպության: Տրանսպորտը հենց նոր եր սկսել կարգավորվել լատիշներ Ռոլաուի և Սկուբիկի միջոցով:

Այս բոլորի վրա շատ ժամանակ վաճառվեց: Ժամանակ կորչում եր և ամեն տեսակ բանակցութունների վրա, վորոնցից հետո վոչինչ դուրս յեկավ:

Հիշում եմ, մի ամբողջ շաբաթ, կարծեմ, բա-

նակցութուններ յեղան մի ինչ վոր տիպի հետ, վորը կամենում եր կապ հաստատել կոնարաբանդիստների հետ, ճանապարհորդելով սահմանի վեր՝ լուսանկարչական գործիքով, վորը պետք է նրա համար մենք գնեյինք:

Նամակագրութուն կար «Ասքրա»-ի՝ Բերլինի, Պարիզի, Շվեյցարիայի, Բելգիայի գործաւորող էյին, գտնում էյին մարդիկ, վոր համաձայնեն ճամպրուկներ տանել. վորոնում, գտնում էյին փող, կապեր, հասցեներ և այլն:

1901 թ. հոկտեմբերին համակրող խմբակներից կազմվեց այսպես անվանված «Ռուսական հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատիայի Արտասահմանյան Միութուն»:

Կապերը Ռուսաստանի հետ որստորե բաղմանում էյին: «Ասքրա»-ի ամենաակտիվ թղթակիցներից մեկը Պետերբուրգցի բանվոր Բաբուշկինն եր, վորի հետ վլ. Իլիչը Ռուսաստանից դուրս գալուց առաջ պայմանավորվել եր թղթակցելու մասին: Նա բազմաթիվ թղթակցութուններ ուղարկեց Որեխովո-Չուեվից, Վլադիթյուններ ուղարկեց Որեխովո-Չուեվից, միլիցիայից, Գուսյա-Խրուստալնոից, Իվանովո-Վոզնեսենսկից, Կոխմայից, Բինեշմից:

Նա շարունակ գնում եր այդ տեղերը, և կապեր ամբողջում: Գրում էյին Պետերբուրգից, Մու-

կվայից, Ուրալից, Յուզից: Նամակագրութիւն
ունեյինք Հյուսիսային Միութեան հետ: Շու-
տով Իվանով - Վոզնեսենսկից յեկավ Միու-
թեան ներկայացուցիչ Նոսկովը: Ավելի ու-
սական տիպ, քան դա եր, դժվար ե յե-
րեակայել: Շեկ, կապույտ աչքերով դեմք, փոքր
ինչ կորացած՝ նա խոսում եր «ո»-ով: Կապոցը
ձեռքին յեկել եր արտասահման ամեն բանի մա-
սին խոսելու, պայմանավորվելու: Նրա քեռին,
Իվանով-Վոզնեսենսկում մի մանր գործանատեր
եր վոր ճանապարհածախս եր սովել նրան արտա-
սահման գնալու, վորպեսզի ազատվի անհանգիստ
ազգականից, վորին մերթ կատալաժկա եյին տա-
նում, մերթ խուզարկում եյին: Բորիս Նիկոլայևի-
չը (նա իսկապես Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ եր,
իսկ դա նրա մականունն եր) լավ գործնական
մարդ եր: Յես նրան հանդիպել եյի դեռ
Ուֆայում, ուր նա իջել եր Յեկատերին-
բուրգ գնալու ժամանակ: Նա արտասահման յե-
կել եր «կապերի» համար, կապեր հավաքելը
նրա արհեստն եր: Հիշում եմ, ինչպես նա մեր՝
Մյունխենի նեղ խոհանոցում նստած՝ փայլուն
աչքերով պատմում եր մեզ Հյուսիսային Միու-
թեան աշխատանքի մասին: Պատմելով՝ սարսա-
փելի վողկորվում եր: Վլ. Իլիչը իր հարցերով
միայն յուր եր ածում կրակին: Բորիսը—քանի

ապրում եր արտասահմանում - պահում եր մի
տետր, ուր խնամքով գրում եր բոլոր կապերի
մասին: Ո՛վ վորտեղ ե ապրում, ինչ ե անում,
ինչով կարող ե ոգտակար լինել: Հետո այդ կա-
պերը թողեց մեզ: Դա յուրատեսակ բանաստեղծ
կազմակերպիչ եր: Ասենք, նա շատ եր իզյալա-
կանացնում մարդկանց և աշխատանքը և չեր
կարողանում անվախ նայել իրականութեան աչ-
քերին: II համագումարից հետո նա հաշտեցնող
եր, հետո, ինչպես յեղավ, հեռացավ քաղաքա-
կան ասպարեզից: Ռեակցիայի տարիները ինք-
նասպանութիւն գործեց:

Մյունխեն գալիս եյին և ուրիշները: Մինչև
իմ գալը Մյունխեն եր յեղել Ստրուվին: Այդ ժա-
մանակ արդեն կապերը խզում եյին նրա հետ:
Այդ ժամանակ նա սոցիալ-դեմոկրատներին բա-
նակից անցնում եր լիբերալներին բանակը:
Վերջին գալուն խիստ ընդհարվել եյին նրա
հետ: Վերա Իվանովյան կպցրեց նրան «պայտած
հորթ» անունը: Վլադիմիր Իլիչը և Պլեխանովը
խաչ եյին քաշել նրա վրա: Վերա Իվանովյան
կարծում եր, վոր նա դեռ անհուսալի չե: Նրան
և Պոտրեսովին կատակով կոչում եյին «Struve
freundliche Partei»*):

Ստրուվին յերկրորդ անգամ յեկավ, յերբ յես

*) Ստրուվեյի բարեկամական կուսակցութիւն:

արդեն Մյունխեն էյի: Վլ. Իլյիչը չուզեց նրան տեսնել: Յես զնացի Ստրուվեյին տեսնելու Վերա Իվանովնայի բնակարանում: Տեսակցությունը շատ ծանր եր: Ստրուվեն սարսափելի նեղացած եր: Դաստայևակյան ծանր մթնոլորտ եր կարծես: Նա խոսում եր այն մասին, թե իրեն համարում են ռենեգատ և ինչ-վոր ելի այդ վոգով, հեգնում եր ինքն իրեն: Այժմ արդեն յես չեմ հիշում այն, ինչ ասում եր նա, հիշում եմ միայն այն ծանր զգացումը վորով հեռացա յես այդ տեսակցությունից: Պարզ եր, վոր նա ոտար, թշնամի կուսակցության մարդ եր: Վլ. Իլյիչը իրավացի եր: Հետո մեկի հետ, չգիտեմ արդեն ո՛ւմ, Ստրուվեյի կինը՝ Նինա Ալեքսանդրովնան ուղաշփել եր բարև և մի տուփ մարմեղազ: Նա անդոր եր, և հազիվ թե հասկանում եր ո՛ւր ե թեքվում Պյոտր Բերնգարդովիչը: Բայց նա ինքը հասկանում եր:

Իմ գալուց հետո մենք տեղափոխվեցինք գերմանական բանվորի ընտանիքում: Մեծ ընտանիք եր—վեց հոգի: Բոլորն ապրում էյին խոհանոցում և մի փոքրիկ սենյակում: Բայց զարմանալի մաքրություն կար. յերեխաները ման էյին գալիս մաքուր, քաղաքավարի: Յես վճռեցի, վոր Վլ. Իլյիչին պետք ե տանը կերակրել և յեփելթափել սկսեցի: Կերակուրներն յեփում էյի տա-

նտիրոջ խոհանոցում, բայց ամեն ինչ պետք եր պատրաստել սենյակում: Աշխատում էյի վորքան կարելի ե քիչ աղմուկ հանել, վորովհետև Վլ. Իլյիչը այդ ժամանակ արդեն սկսել եր գրել «УТО ДЕЛАТЬ»-ը: Յերբ նա գրում եր, սովորաբար առաջ քայլում եր անկյունից անկյուն և շնչում եր այն, ինչ պատրաստվում եր գրել: Յես արդեն եր այն, ինչ պատրաստվել էյի նրա գրելու այդ յեղանակին: Յերբ նա գրում եր, յես արդեն վոչ մի բանի մասին նրա հետ չէյի խոսում, վոչինչ չէյի հարցնում: Հետո զբոսանքի ժամանակ ինքը պատմում եր, թե ինչ ե գրում, ինչի մասին ե մտածում: Դա նրա համար նույնպիսի պահանջ եր դարձել, ինչպես շնչալը նախքան հողված գրելը: Յեռանդով պտտում էյինք մենք Մյունխենի շրջակայքը, ընտրելով ավելի վայրի տեղեր, ուր ժողովուրդը քիչ ե:

Ամսից հետո, փոխադրվեցինք սեփական բնակարան՝ Մյունխենի «Շվաբինգ» արվարձանը, հենց նոր կառուցված բազմաթիվ տներից մեկը: Ձեռք բերինք «կահավորանք» (հեռանալու ժամանակ այդ բոլորը ծախեցինք 12 մարկով) և ապրեցինք յուրովի:

Ժամը մեկի սկզբին—ճաշից հետո—գալիս եր Մարտովը, գալիս էյին և ուրիշները, ու սկսվում եր այսպես կոչված «խմբագրության» նիստը: Մար-

տողն անդադար խոսում եր, մի նյութից մյուսին թռչելով: Նա շատ կարգում եր, չգիտես վորտեղից միշտ իմանում եր անթիվ նորություններ, ճանաչում եր բոլորին և ամեն բան: «Մարտովը—տիպիկ ժուրնալիստ ե, —ասում եր նրա մասին հաճախ Վլադիմիր Իլյինը) —նա անչափ տաղանդավոր ե, ամեն ինչ կլանում ե, սաստիկ սպավորվող ե, բայց ամեն բանի թեթև ե վերաբերվում): «Искра»-ի համար Մարտովը ուղղակի անփոխարինելի եր: Վլ. Իլյինը սաստիկ հոգնում եր այդ ամենորյա, 5—6 ժամ տևող խոսակցությունից, դրանից բոլորովին հիվանդանում եր, դառնում եր աշխատանքի անընդունակ: Մի անգամ նա խնդրեց ինձ գնալ Մարտովի մոտ և խնդրել նրան, վոր մեզ մոտ չգա: Պայմանավորվեցինք, վոր յես կերթամ Մարտովի մոտ, կպատմեմ նրան ստացված նամակների մասին և աշխատանքը կվերջացնեմ նրա հետ: Դրանից սակայն, հետևանք չըստացվեց. յերկու ուր հետո ամեն ինչ ելի առաջվա պես ընթացավ: Մարտովը առանց խոսակցությունների չեւր կարողանում ապրել: Մեզանից հետո նա վերա Իվանովնայի, Դիմկայի, Բլյումենֆելդի¹⁾ հետ գնում եր կաֆե, ուր նստում եյին ժամերով: Հետո յեկավ Դանը կնոջ և յերեխաների հետ:

1) Բլյումենֆելդը շարում եր «Искра»-ն, առաջ Լայպցիգում, հետո Մյունխենում գերմանական սոց-դեմոկրատական սպարաններիում: Նա յերեկելի դրաշար եր և լավ ընկեր: Դորժին վերաբերվում

Մարտովն սկսեց ամբողջ որերն անցկացնել նրանց մոտ:

Հոկտեմբերին մենք բոլորս Մյունխենից գնացինք Յուրիև «Рабочее Дело»-ին «միանալու»: Վոչ մի միացում չստացվեց: Ակիմովը, կրիչևակին և ուրիշները անչափ շատախոսեցին, բայց առանց վոեվե հետևանքի հասնելու: Մարտովը սարսափելի տաքացավ, «Рабочее Дело»-ի կողմնակիցների դեմ դուրս գալով, մինչև անգամ իր փողկապը պոկեց. յես նրան առաջին անգամն եյի տեսնում այդպես: Պլեխանովը փայլում եր սրամտությամբ: Բանաձև կազմեցին՝ միացման անհնարին լինելու մասին: Այդ բանաձևը կոնֆերանսում չոր ձայնով կարգաց Դանը: «Պապի նվիրակ» ասում եյին հակառակորդները:

Այս պառակտումը բոլորովին անֆրաս անցավ: Մարտովը, Լենինը չեյին աշխատում «Рабочее Дело»-ի հետ. իսկապես պառակտում չկար, վորովհետև չկար և միասին աշխատանք: Իսկ Պլեխանովը յերեկելի արամադրության մեջ եր, վորովհետև հակառակուղը, վորը հետո նա ստիպված եր յերկար կռվել, ընկած եր կռնակի վրա, Պլեխանովը ուրախ եր և խոսում եր շարունակ:

եր ջերմորեն նա շատ եր սիրում վերա Իվանովնային, միշտ հոգ եր տանում նրա մասին: Պլեխանովի հետ չեւր հաշտվում: Դա մի ընկեր եր, վորին կարելի եր միանգամայն հավատար: Ինչ հանձնատներ—կաներ:

Ապրում եյինք միեւնույն հյուրանոցում, կե-
րակրվում եյինք միասին, և ժամանակն առանձ-
նապես լավ անցավ:

Միայն յերբեմն փոքրիկ տարբերութիւնն եր
նկատվում վորոշ խնդիրների մոտեցման մեջ:

Հիշեցի մի խոսակցութիւն: Այն կաֆեոմ, ուր
նստած եյինք, մեր սենյակի կողքին գտնու-
վում եր մարմնամարզութեան դահլիճ, հենց այդ
ժամանակ այնտեղ զինավարժութիւնն եր կա-
տարվում: Բանվորները, վահաններով զինված
կուլում եյին, կարտոնե թրերը խաչաձևելով:
Պլեխանովը ծիծաղեց. «մենք ել անա ապագա
հանրակարգում այսպես պիտի կուվենք»: Յերբ
վերագարձանք, յես գնացի Աքսելրոդի մոտ—նա
շարունակեց զարգացնել Պլեխանովի շոշափած
նյութը. «Ապագա հանրակարգում մահացու ձան-
ձրութեւ լինելու և վոչ մի պայքար»:

Այն ժամանակ յես վայրենու չափ ամաչ-
կոտ եյի և վոչինչ չասի, բայց հիշում եմ, վոր
վիրավորանք զգացի ապագա հանրակարգի համար:

Յուրբիւից վերագառնալով, Վլ. Իլյիչը նըս-
տեց «Что делать»-ը ավարտելու: Հետո մենշե-
վիկները կատաղի հարձակվեցին «Что делать»-ի
վրա, բայց այն ժամանակ նա բոլորին գրավել,
հափշտակել եր, առանձնապես նրանց, ովքեր
մոտ եյին կանգնած ուսական աշխատանքին:

Ամբողջ գրքույկը մի կրքոտ կոչ եր կազմակեր-
պութեան, նա տալիս եր լայն կազմակերպու-
թեան ծրագիր, կազմակերպութեան, ուր ամեն
մեկը կարողանար գտնել իր տեղը, կարողանար
դառնալ հեղափոխական մեքենայի պտուտակը,
առանց վորի աշխատանքը չի կարող առաջ գնալ
վորքան ել փոքր լինի: Գրքույկը կոչ եր անում
համառ, անդադրում աշխատանք թափել ստեղ-
ծելու այն հիմքը, վոր անհրաժեշտ եր ստեղծել
նրա համար, վորպեսզի այն ժամանակվա ուս-
սական պայմանների մեջ կուսակցութիւնը կա-
րողանար գոյութիւն ունենալ վոչ թե խոսքով,
այլ իրապես: «Սոցիալ դեմոկրատը չպետք է վա-
խենա յերկար աշխատանքից, պետք է աշխատել,
աշխատել առանց ձեռները ծալելու, միշտ պատ-
րաստ լինել ամեն ինչի, սկսած հեղափոխութեան
առավել «ճնշման» մոմենտին կուսակցութեան
պատիվը, վարկը և ժառանգութիւնը վրկելուց
և վերջացրած մինչև համաժողովրդական զինված
ապստամբութիւնն պատրաստելը, նշանակելը,
իրագործելը», — գրում եր Վլ. Իլյիչը «Что
делать»-ում:

Քսան յերկու տարի յե անցել այն որից,
յերբ գրվել է այդ գրքույկը, և վորպիսի՞ քսան
յերկու տարի,— հիմքից փոխվել են կուսակցու-
թեան աշխատանքի բոլոր պայմանները, բոլորու-

վին նոր խնդիրներ են կանգնած բանավորական շարժման առաջ, բայց այժմ ել հափշտակում ե այդ գրքույկի հեղափոխական պաթոսը, և այժմ այդ գրքույկը պետք է ուսումնասիրի նա, ով ուզում է լենինյան լինել վոչ թե խոսքով, այլ իրապես:

Յեթե «Друзя народа» ն խոշոր նշանակութուն ունեցավ վորոշելու այն ուղին, վորով պետք է ընթանար հեղափոխական շարժումը, ապա «Что делать»-ը տալիս էր լայն հեղափոխական աշխատանքի ծրագիր, մատնանշում էր վորոշ գործ:

Պարզ էր, վոր կուսակցության համագումարը դեռ վաղաժամ է, վոր դեռ նախադրյալներ չկան, վորպեսզինա ողում կախված չմնա, ինչպես յեղավ առաջին համագումարը, վոր հարկավոր է յերկարատեև նախապատրաստական աշխատանք: Այդ պատճառով վոչ վոք լուրջ չվերաբերվեց Բուենդի՝ Բելուստով-ում համագումարը հրավիրելու փորձին: «Искра»-ի կողմից այնտեղ գնաց Դանը, իր ճամպորուկի պատերի արանքը «Что делать»-ով լցրած: Բելուստովի համագումարը փոխվեց կոնֆերանսի:

«Искра»-ն աշխատում էր ույժերը լարած: Նրա ազդեցութունը աճում էր: Պատրաստվում էր կուսակցության ծրագիրը համագումարի համար: Ծրագրի քննության համար Մյունխեն յեկան Պլեխանովը և Աքսելրոդը: Պլեխանովը հարձակվեց

ծրագրի սեւագրության վորոշ մասերի վրա: Ծրագրերը դրել էր լենինը: Վերա ի վանովստան ամեն բանում համաձայն չէր լենինի հետ, բայց համաձայն չէր մինչև վերջը և Պլեխանովի հետ: Աքսելրոդը նույնպիս վորոշ բաներում համաձայնեց լենինի հետ: Ծանր նիստ էր: Վերա ի վանովստան ուզեց առարկել Պլեխանովին, բայց Պլեխանովը անմատչելի տեսք ընդունեց և, ձեռները խաչելով, այնպես նայեց նրան, վոր վերա ի վանովստան բոլորովին շփոթվեց: Բանը հասավ քվեարկության: Քվեարկութունից առաջ Աքսելրոդը, վոր ավյալ խնդրում համաձայն էր լենինի, հետ, հայտնեց, վոր գլուխը ցավում է և ուզում է ման գալ ողում:

Վ. Իլյիչը սարսափելի հուզվում էր: Այսպես չի կարելի աշխատել: Սա ի՞նչ գործնական քննութուն է:

Աշխատանքը գործնական հիմունքների վրա կառուցելու անհրաժեշտութունը, — այնպես, վորպեսզի նրա մեջ անձնական տարր չմտնի, վորպեսզի քմահաճույքները, պատմականորեն գաւալորված անձնական հարաբերությունները չազդեն նրա վորոշումների վրա, — ծառայավ իր ամբողջ հասակով:

Վ. Իլյիչը ծայր աստիճան ցավափնորեն էր վերաբերվում Պլեխանովի հետ ունեցած ամեն

մի տարածաշրջանում, գիշերները չեն քնում, նյարդանում եր: Իսկ Պլեխանովը բարկանում եր, ուռչում—փքվում:

Կարգավորվ Վլ. Իլյիչի «Զարյայի»-ի չորրորդ համարի համար գրած հոդվածը, Պլեխանովը վերադարձրեց այն վերա Իվանովնային, լուսանցքներում նկատելի թյուրմաններ արած, վորոնց մեջ թափել եր իր ամբողջ բարկությունը: Վլ. Իլյիչը այդ նկատողությունները ասանելով՝ իրեն բոլորովին կորցրեց, շփվեց:

Այդ ժամանակ ել պարզվեց, վոր այնուհետև «Искра»-ն Մյունխենում տպելը անկարելի յե, տպարանատերը չեը ցանկանում վտանգի յենթարկել իրեն: Պետք ե մի ակզ գնալ: Ուր: Պլեխանովն ու Աքսելրոզը կողմնակից եյին Շվեյցարիա գնալուն, մյուսները, մթնոլորտի հոտն առնելով, մթնոլորտ, վոր պարզվեց ծրագրի քննությունն յիստին, ձայն տվին հոգուտ Լոնդոնի:

Հետո Մյունխենյան այս շրջանը մենք հիշում եյինք վորպես մի ինչ վոր պայծառ շրջան: Տարագրություն հեռագա տարիները վորքան ավելի ծանր եյին: Մյունխենյան այդ շրջանում գեռ այնպիսի խոր ճեղքված չկար Վլադիմիր Իլյիչի, Մարտովի, Պոպրեսովի և Զասուլիչի անձնական հարաբերություններ ի միջև: Բոլոր ույժերը կեն-

տրոնացած եյին մի նպատակի շուրջը—համառուսական թերթ ստեղծելու: յեռանդուն ժողովներ եյին լինում «Искра»-ի շուրջը և զգացվում եր կազմակերպության աճումը: Բոլորը գիտակցում եյին, վոր կուսակցություն վերստեղծման ուղին նիշված ե ճիշտ:

Ուստի կարելի եր վոչ թե արտաքուստ, այլ ամբողջ հոգով ուրախանալ կարնավալին, հնարավոր եր այն բացառիկ կենսուրախ տրամադրությունը, վոր ընդհանուր եր Յուրիս գնալու ժամանակ և այլն:

Տեղական կյանքը մեր ուշագրությունը առանձնապես չեը գրավում: Մենք այն դիտում եյինք կողմնակիորեն: Յերբեմն լինում եյինք ժողովներում, բայց զբաղվեց ընդհանրապես քիչ եյին հետաքրքրական: Հիշում եմ մայիսի մեկի տոնակատարությունը: Այդ տարի գերմանական սոցիալ-դեմոկրատիային առաջին անգամ թույլատրվել եր յերթ կազմակերպել, այն պայմանով, վոր չըլսելով կազմակերպում, այլ տոնը կատարեն. քալաքից դուրս:

Յեվ ահա գերմանական սոցիալ-դեմոկրատներ շարքերը, կանանցով, յերեսաներով, բողկը զրպաններում, լուռ, շատ արագ քայլերով անցան քաղաքի միջով—քաղաքից դուրս գանված ոես տորանում գարեջուր խմելու:

Այդ «Maifeier»-ը¹⁾ բնավ չէր հիշեցնում բանվոր դասակարգի՝ ամբողջ աշխարհում ունենալիք հաղթանակի համար կատարվող ցույցը։ Վորովհետեւ մենք կրկնապատիկ գաղանապահության էյինք հետամուտ, ուստի բոլորովին չէինք տեսնում գերմանական ընկերների հետ։ Հանդիպում էինք միայն Պարվուսին, վոր ապրում էր մեզնից վոչ հեռու՝ Շվաբինգում, կնոջ և փոքրիկ վորդու հետ։ Մի անգամ նրա մոտ յեկավ Ռոզա Լյուքսեմբուրգը, և Վլ. Իլյիչը գընաց նրան տեսնելու։ Պարվուսը այն ժամանակ, գրավելով շատ ձախ դիրք, աշխատակցում էր «Աճքա»-ին, հետաքրքրվում էր ուսսական գործերով։

Մենք Լոնդոն գնացինք Լիյեթի վրայով։ Այն ժամանակ Լիյեթում ապրում էր Նիկոլայ Լիոնի-դովիչ Մեշչերյակովը կնոջ հետ, վորոնք իմ՝ կիրակնորդա դպրոցի հին ընկերներն էին։ Այն ժամանակները յերբ յեսնրան ճանաչեցի, Մեշչերյակովը դեռ նարդովուրեց էր, բայց նա առաջին մարդը յեղավ, վոր ա՛յլեգալ աշխատանքի մեջ մտցրեց ինձ, առաջինը յեղավ, վոր սովորեցրեց կոնսպիրացիայի կանոնները և ոգնեց ինձ սոց.-դեմոկրատուհի դառնալու, յեռանդուն կերպով հայթայթելով ինձ «Աշխատանքի Աղա-

¹⁾ Մայիսյան տոնը

տագրության» խմբակի հրատարակությունները։ Հիմա նա սոցիալ-դեմոկրատ էր, վաղուց արդեն ապրում էր Բելգիայում, յերևելի ծանոթ էր տեղական շարժման, և մենք վորոշեցինք ճանապարհին այցելել նրանց։

Լիյեթում հենց այդ ժամանակ մեծ հուզում կար։ Մի քանի որ առաջ գորքը կրակ էր բացել գործադուլավոր բանվորների վրա։ Նկատելի էր, թե ինչպես են հուզվում բանվորական թաղերը. դա յերեվում էր բանվորների դեմքերից, խումբ-խումբ կանգնած մարդկանցից։ Գնացինք ժողովրդական Տունը տեսնելու։ Նա կանգնած է շատ անհարմար տեղ, բազմությունը հեշտությամբ կարելի յե փակել տան առաջի հրապարակում, ինչպես թակարգում։ Բանվորները գնում էին դեպի ժողովրդական Տուն։ Յեվ ահա, վորպեսզի թույլ չտան ժողովրդի խըռնումը այնտեղ, կուսակցության գլխավորները բոլոր թաղերում նշանակել էին ժողովներ։ Ուրեք թակարգում էր անվստահություն դեպի բելգիական սոցիալ-դեմոկրատիայի ղեկավարները։ Ստացվան սոցիալ-դեմոկրատիայի ինչ-վոր բաժանում—վովել էր աշխատանքի ինչ-վոր բաժանում—վոմանք կրակում էին ամբոխին, մյուսները առիթ էյին փնտռում նրան հանգստացնելու...

ՅԵՐԿՐՈՐԳ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՆԱԽՈՐՅԱԿԻՆ

I

Լոնդոնը ապշեցրեց մեզ իր վեհությամբ: Ու թեև մեր հասնելու որը անյերևակայեյի ցեխ եր, բայց Վլադիմիր Իլյիչի գեմքը միանգամից կենդանացավ, ու նա հետաքրքրությամբ սկսեց դիտել կապիտալիզմի այդ ամբակուռ հենարանը, մի առ ժամանակ մոռանալով և Պլեխանովին, և խմբագրության մեջ աեղի ունեցած ընդհարումները:

Կայարանում մեզ ղիմավորեց Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ Ալեքսեևը, Լոնդոնի եմիգրացիայի ընկերներից մեկը, վորը հրաշալի ուսումնասիրել էր անգլիական լեզուն: Նա սկզբում մեր առաջնորդն էր, վորովհետև մենք բավականին անոգնական գրության մեջ էյինք գրտնվում: Կարծում էյինք, թե գիտենք անգլերեն, քանի վոր Սիբիրում մինչև անգամ թարգմանե-

ցինք անգլերենից ուսներեն մի ամբողջ հասա գիրք՝ Վերբերին: Յես անգլերեն սովորել էյի բանտում ինքնուսութայն ձեռնարկելով, յերբեք անգլերեն վոչ մի կենդանի խոսք չէյի լսել: Շուշենակում մենք սկսեցինք Վերբեր թարգմանել— Վլադիմիր Իլյիչը սարսափեց իմ արտասանությունից. «Յույրս վարժուհի ունեք, նա այդպես չեր արտասանում:» Յես չվիճեցի, սկսեցի նորից սովորել: Յերբ մենք Լոնդոն յեկանք, բարից յերևաց, վոր վոչ մենք ենք բան հասկանում, նից յերևաց, վոր վոչ մենք ենք բան հասկանում: Սկզբում մենք ընկվում էլ մեզ են հասկանում: Սկզբում մենք ընկնում էյինք ծայր կոմիքական գրության մեջ: Վլադիմիր Իլյիչին դա գվարձություն էր պատճառում, բայց միևնույն ժամանակ սրտին շատ էր ղիպչում: Նա յեռանդուն կերպով անցավ լեզվի ուսումնասիրությանը: Մենք սկսեցինք ամեն ատակի ժողովներ հաճախել, տեղավորվում էյինք առաջին շարքերում և ուշագրությամբ նայում հետտորի բերանին: Սկզբում բավականին հաճախ գնում էյինք Հայդ-պարկը: Այնտեղ հետտորները դուրս էյին գալիս անցորդներին առաջ—ով ինչի մասին ուզում էր: Կանգնած է աթեխտոն ու ապացուցում է մի խումբ հետաքրքրվողներին, վոր աստված չկա, մենք առանձնապես հաճույքով լսում էյինք մի այդպիսի հոեաորի, նա խոսում էր մեզ ավելի հասկա-

նալի իրլանդական արտասանութեամբ: Նրա կեդ-
քին, փրկութեան գորարանակի սպաներից մեկը
հիտտերիկ կերպով բացականչում եր ամենա-
կարող ասածուն ուղղված խոսքերը, իսկ մի
քիչ հետո գործակատարը պատմում եր մեծ
խանութների գործակատարների տաժանակիր
աշխատանքի մասին... Անգլերեն խոսակցու-
թյուններ լսելը շատ բան եր տալիս մեզ: Հետո
Վլադիմիր Իլյիչը հայտարարութեան միջոցով
յերկու անգլիացի գտավ, փորոնք ցանկանում
էին փոխադարձ դասեր ունենալ և յեռանդուն
պարապում եր նրանց հետ: Լեզուն նա բավա-
կանին լավ ուսումնասիրեց:

Վլադիմիր Իլյիչը ուսումնասիրում եր և Լոն-
դոնը: Նա չեր գնում նայելու Լոնդոնի թանգա-
րանները, յես չեմ ասում Բրիտանական թան-
գարանի մասին, ուր նա անց եր կացնում
իր ժամանակի կեսը: Սակայն այնտեղ նրան
գրավում եր վոչ թե թանգարանը, այլ աշխար-
հի ամենահարուստ գրադարանը, այն հարմա-
րությունները, փորոնց շնորհիվ կարելի եր գի-
տական աշխատանքով պարապել: Յես խոսում
եմ սովորական թանգարանների մասին: Հնու-
թյունների թանգարանում 10 բոպեյից հետո
Վլադիմիր Իլյիչը սկսում եր անսովոր հոգնածու-
թյուն գրալ, ու մենք սովորաբար շատ ա-

րագ գուրս էյինք գալիս պատերից ասպետա-
կան սպառազինություններ կախված դահ-
լիճներից ու անվերջ սրահներից, ուր գա-
տավորված էյին յեզրագտական և այլ հին անտի-
ներ: Յես հիշում եմ միայն մի փոքրիկ թանգա-
րան, փորտեղից Իլյիչը վոչ մի կերպ չեր կա-
րողանում հեռանալ: Այդ Փարիզի 48 թ. հեղա-
փոխութեան թանգարանն եր, փորը գետեղված և
մի շատ փոքրիկ սենյակում, կարծեմ rue des
Cordilières, ուր նա գնում եր ամեն մի փոք-
րիկ իրն անգամ, ամեն մի նկարը:

Իլյիչը ուսումնասիրում եր կենդանի Լոն-
դոնը: Նա սիրում եր բարձրանալ սմիրուսի վե-
րին մասը ու յերկար շրջել քաղաքում: Նրան
գուր եր գալիս այդ հսկայական առևտրական
քաղաքի շարժումը: Անագմուկ պարտեզները մե-
կուսացած փառահեղ տներով հայելի պատու-
հաններով կանաչազարդ, ուր փայլուն կերիներ
հանդիպում միայն ու նրանց շարքում պահ-
եմ մրտած կեղտոտ նրբափողոցները, ուր բակի
մեջտեղը լվացքն և փռված և պատշգամբում
խաղում են գունատ յերեխաները՝ մտում են մեկ-
դի: Այնտեղ մենք գնում էյինք վոտքով ու, զի-
տելով հարստութեան և աղքատութեան այդ ա-
ղաղակող հակադրությունը, Իլյիչը, ատամները
սեղմելով, կրկնում եր, «Two nations»! (Յերկու

ագգեր!): Սակայն ոմնիբուսից կարելի էր դի-
տել վոչ սահավ բնորոշ տեսարաններ: Բարերի
մոտ (գարեջրատներ) կանգնած էյին ուռած
յնցոտիններ հագներին լուծպենները. նրանց մեջ
հաճախ կարելի յեր տեսնել սև և հարբած կնոջ
կապած աչքով, շէյֆով թափշե շորը հագին,
պատուած թևով և այլն: Ոմնիբուսից մեկ ան-
գամ մենք տեսանք, ինչպես հոոր բորին (վոս-
տիկանական) կզակը կապած՝ բնորոշ սաղա-
վարտը գլխին, յերկաթե ձեռքով հրում էր
իր առաջից յերևի գողության մեջ բռնված մի
վոխա տղայի, և ամբոխը գնում էր նրանց հե-
տևից ազադակներով ու սուլոցներով: Ոմնիբու-
սով գնացող մարդկանցից մի մասը նույն-
պես դուրս թռավ տեղներից ու սկսեց նույն-
պես գրոհ տալ դեպի գողը: «Հըմ»,—մըռն-
չում էր Վլադիմիր Իլիչը: Մի յերկու անգամ
ոմնիբուսի վերին մասում նստած՝ մենք գնացինք
բանվորական թաղերը ոտձիկ ստանալու որերին:
Լայն փողոցի մայթի յերկարությամբ (road—ճա-
նապարհներ) փոքրիկ խանութների անվերջ շարան
է կանգնած, ամեն մեկը վառվող ջահով լուսավոր-
ված: Մայթերը ծփում են բանվորներին և բան-
վորուհիներին բազմությամբ, փորոնց ազմկող խում-
բերը գնում են ամեն ինչ ու հենց տեղն ու
տեղը հագեցնում իրենց քաղցը: Վլադիմիր

Իլիչը միշտ ձգտում էր դեպի բանվորա-
կան բազմությունը: Նա գնում էր ամեն տեղ,
ուր կար այդ ամբոխը—գրոսավայրերը, ուր
հոգնած բանվորները, իրենց քաղաքից դուրս
նետելով, ժամերով պառկած էյին մնում խո-
տերի վրա, բարերը, ընթերցարանը: Լոնդոնում
շատ ընթերցարաններ կան. մի սենյակ, ուր մըռ-
նում են հենց փողոցից, ուր վոչ մի նստարան
նում են, այլ միայն կանգնած կարդալու հա-
անգամ չկա, այլ միայն կանգնած կարդալու հա-
մար հարմարեցված սեղաններին և փայտերին
ամբարացված լրագիրներ: Մանողը վերցնում է
լրագիրը և կարդալուց հետո կախում իր տեղը:
Այդպիսի ընթերցարաններ էր ուզում հիմնել
հետո Իլիչը և մեզ մոտ, ամենուրեք: Գնում էր
ժողովրդական փոքրիկ ճաշարանը, յեկեղե-
ցին: Անգլիայում ժամերգությունից հետո սո-
վորաբար տեղի յե ունենում վորևէ կարճ գե-
կուցում և հետո բանավեճ: Իլիչը սուանձնապես
սիրում էր լսել հենց այդ դիսկուսիաները, ուր
դուրս էյին գալիս սովորաբար բանվորները: Լը-
րագրներում նա հայտարարություններ էր փըն-
արում խուլ թաղերում տեղի ունեցող բանվո-
րական ժողովների մասին, ուր շքերթներ չկա-
յին, ուր լիդերներ չկային, այլ կային միայն
գազգահի բանվորներ, ինչպես հիմա յեն ստում:
Ժողովը սովորաբար հատկացվում էր վորևէ հար-

ցի, նախագծի, որինսակ քաղաք— այգիներին, քննութեան: Ուշադրութեամբ լսում եր Իլլիշը ու հետո ասում ուրախ. «Սրանցից սոցիալիզմը հենց ճառագայթում ե՛! Զեկուցողը անհամ բաներ եր դուրս տալիս, իսկ հանգես ե գալիս բանվորը— յեզան յերկու յեղջուրից ել բռնում ե միանգամից, կապիտալիստական կարգի եյությունը բացում»: Իլլիշը հույսը դնում եր անգլիական հասարակ բանվորի վրա, վորը, չնայած վոչ մի բանի, պահպանել եր գասակարգային ինստիտուտը: Յեկվորները սովորաբար տեսնում են բուրժուազիայի կողմից այլասեռված, բուրժուազարձած բանվորական արինստոկրատային միայն: Իլլիշը ուսումնասիրում եր ի հարկե բանվորութեան և այգ վերին խավը և այն կոնիվներին ձեռքը, վորոնցով արտահայտվում ե բուրժուազիայի այգ ազդեցությունը. վոչ մի բոպե չեր մտնանում այգ փաստի նշանակությունը, բայց աշխատում եր շոշափել, գանել և Անգլիայի ապագա հեղափոխութեան շարժիչ ույժերը:

Ել ինչպիսի ժողովների ասես, վոր չէյինք գնում! Մեկ անգամ գնացինք ս. դ. յեկեղեցին. Անգլիայում կան այգպիսի յեկեղեցիներ: Ս. Դ. մի պատասխանատու աշխատավոր քթի տակ կարգում եր աստվածաշունչը, իսկ հետո քարոզ կարգաց այն մասին, թե հրեաների յեղբը

Յեղիպատոխը — դա բանվորների կապիտալիստական տիրապետությունից սոցիալիզմի տիրապետութեանն անցնելու նախատիպն ե: Բոլորը վոտքի եյին կանգնում ու ս. դ. աղթագրքերով յերգում. «Դուրս բեր մեզ, տեր, կապիտալիստական տիրապետությունից սոցիալիզմի տիրապետությունը»: Հետո մենք մի անգամ ել գնացինք այգ «Յոթ քույր» յեկեղեցի՛ն յերիտասարգութեան հետ գրուցելու: Մի պատանի զեկուցում եր մուսիցիպալ սոցիալիզմի մասին, ապացուցելով, վոր վոչ մի հեղափոխություն հարկավոր չե. իսկ այն ս. դ., վորը «Յոթ քույր» յեկեղեցում մեր առանջին անգամ յեղած ժամանակ հանդես յեկավ տերտերի դերում, հայտարարում եր, վոր ինքը արդեն 12 տարի կուսակցութեան մեջ ե և 12 տարի պայքարում ե ոպորտունիզմի դեմ, իսկ մուսիցիպալ սոցիալիզմը — դա ամենագուտ ոպորտունիզմն ե:

Անգլիական սոցիալիստներին ընտանեկան կենցաղի մեջ մենք քիչ եյինք ճանաչում: Անգլիացիները — փակված ժողովուրդ են: Ռուսական միգրանտական բոհեմային նրանք միամիտ զարմանքով եյին նայում: Հիշում եմ, ինչպես ինձ հարցաքննում եր մի անգլիական ս. դ., վորի հետ մենք հանդիպեցինք մեկ անգամ Տախտահաների մաս: «Մի՞թե դուք բանտ եք նստել:

Յեթե իմ կնոջս բանս գնեն, յես չգիտեմ ինչ կանեյի: Իմ կնոջս» Ամեն ինչ կլանող մեշտանականության բռնությունը մենք կարող եյինք զիտել մեր բնակարանի ախրոջ բանվորական բնտանիքում—նույնպես և մեզ փոխարինաբար դաս տվող անգլիացիներն վրա: Այստեղ մենք հաճությամբ ուսումնասիրեցինք անգլիական մեշտանական կենցաղի անհատակ զգվելիությունը: Մեզ մոտ դասի յեկող անգլիացիներէց մեկը, վորը մի խոշոր գրապահեստի կառավարիչ էր, պնդում էր, թե ինքը սոցիալիզմը համարում է իրերը ամենից ավելի ձիշտ գնահատող մի թեորիա: «Յես համոզված սոցիալիստ եմ—ասում էր նա, յես մինչև անգամ մի ժամանակ սկսեցի հանդես գալ ինչպես սոցիալիստ: Այն ժամանակ իմ տերս կանչեց ինձ և ասաց, վոր իրեն սոցիալիստները հարկավոր չեն, և յեթե յես ուզում եմ մնալ նրա մոտ ծառայության, ուրեմն պետք է լեզուս ինձ քաշեմ: Յես մտածեցի, սոցիալիզմը անխուսափելիորեն կգա, անկախ այն բանից՝ հանդես կգամ յես իբրև սոցիալիստ, թե վոչ, իսկ յես կին ու յերեխաներ ունեմ: Հիմա յես արդեն վոչ վոքի չեմ ասում, թե յես սոցիալիստ եմ, ձեզ կարող եմ այդ ասել»:

Այդ միտաեր Բայմոնդը, վորը շրջակայել էր համարյա թե ամբողջ Յեվրոպան, ապրել էր

Ավստրալիայում, ելի ինչ վոր տեղ, Լոնդոնում յերկար տարիներ էր անցկացրել, կեսն անգամ չեր տեսել այն ամենի ինչ կարողացալ զիտել Լոնդոնում վազդիմիր Իլլիչը, ապրելով այնտեղ մի տարի: Իլլիչը մեկ անգամ քարշ տվեց նրան Ուսյոշեպլ, ինչ վոր միտինգի: Միտաեր Բայմոնդը, ինչպես և անգլիացիների մեծամասնությունը, յերբեք չեն յեղել քաղաքի այդ մասում, ուր բնակվում էյին ուսաստանցի հրեաները և վորը ապրում էր քաղաքի մնացած մասի կյանքին վոչ նման իր կյանքով, և զարմանում էր ամեն ինչի վրա:

Ըստ սովորականի մենք թափառում էյինք և քաղաքի շրջակայքում: Ամենից շատ գնում էյինք այսպես կոչված Prime Rose Hill-ը: Գա ամենաարժան ճանապահն էր—ամբողջ գրոսանքը նայում էր վերջինիս: Բլուրից յերևում էր համարյա ամբողջ Լոնդոնը՝ ծխի մեջ կորած հսկան: Այստեղից վոտքով գնում էյինք ավելի հեռու բնության զիրկը—պուրակներն ու կահույն ուղիներն իտրբը: Միրում էյինք մենք զընաչ ուղիներն իտրբը: Միրում էյինք մենք զընաչ նալ Prime Rose Hill-ը և այն պատճառով, վոր այնտեղից մոտ էր այն գերեզմանատունը, ուր թաղված է Մարքսը: Այնտեղ էյինք գնում:

Լոնդոնում մենք հանդիպեցինք Պիտերի մեր խմբակի անդամ—Ապոլինարիա Ալեքսանդրովնա

Յակուբովային: Պիտեր յեղած ժամանակ նա շատ ահտիվ աշխատող էր: Նրան ամենքն ել գնահատում և սիրում էյին, իսկ յես կապված էյի նրա հետ նաև Նեակայա Չաստովայից այն կողմն գտնվող կիրակնորչա—յերեկոյան դպրոցի աշխատանքներով և Լիզյա Միխայլովնա Կնիպովիչի հետ ունեցած ընդհանուր բարեկամությամբ: Աքսորից հետո, վորտեղից նա փախել էր, Ապոլինարիան ամուսնացավ «Рабочая Мысль»-ի նախկին խմբագիր Տախտարևի հետ: Նրանք այժմ ապրում էյին Եմիդրացիայում, Լոնդոնում, աշխատանքից կտրված: Ապոլինարիան շատ ուրախացավ մեր գալուսն: Տախտարևները վերցրին մեզ իրենց հովանավորության տակ, ոգնեցին մեզ տեղավորվել արժան և համեմատաբար հարմար: Տախտարևների հետ միշտ տեսնվում էյինք «Рабочая Мысль»-ի մասին խոսելուց, այդ պատճառով մեր հարաբերությունների մեջ վորոշ լարվածություն կար: Մի յերկու անգամ պայթեց: Բացատրվեցինք: 1903թ. հունվարին կարծեմ Տախտարևները (Տարի) պաշտոնապես հայտարարեցին «Искра»-ի ուղղության համակրելու մասին:

Շուտով պետք է գար իմ մայրս, և մենք վորոշեցինք ընտանիքով ապրել միասեղ,—յերկու սենյակ վարձել ու տանը կերակրվել, վորով-

հետև այդ բոլոր «յեզան պոչեր»-ին, ձարպով տապալած սկասներին, կեկսերին ուռսական ստամոքսը շատ քիչ է հարմարված: Բայց այդ ժամանակ մենք ապրում էյինք «պետական» հաշվով ու հարկազրած էինք լինում խնայել ամեն մի կոպեկ, իսկ սեփական տնտեսությամբ ապրելը ավելի արժան էր:

Կոնսպիրատիվ տեսակետից տեղավորվել էյինք հնար յեղածին չափ լավ: Այն ժամանակ Լոնդոնում վոչ մի վկայական չէյին հարցնում, կարեյի յեր գրվել ինչ ազգով ցանկանաս: Մենք գրվեցինք Րիխտերներ: Մեծ հարմարություն էր ներկայացնում և այն, վոր անգլիացիների համար բոլոր ոտարյերկրացիները միևնույն զեմքն ունեն, և մեր տանտիրուհին այնպես էլ ամբողջ ժամանակ մեզ համարում էր գերմանացի:

Շուտով յեկտն Մարտովն ու Վերա Իվանովնա Չաստովչը և բնակվեցին Ալեքսեևների հետ միատեղ կոմունայով ավելի յեվրոպականի հեղեցնող աներից մեկում, մեզնից մոտիկ: Վլադիմիր Իլյիչը իսկույն տեղավորվեց Բրիտանական թանգարանում աշխատելու:

Նա սովորաբար առավոտից գնում էր այնտեղ և առավոտից ինձ մոտ էր գալիս Մարտովը, մենք միասին նայում էյինք փոստը և քննում այն: Այդպիսով վլադիմիր Իլյիչը ազա-

տում եր նրան այնպես հոգնեցնող խառնաշփոթ աշխատանքի բավական մեծ մասից:

Պրեխանովի հետ տեղի ունեցած միջադեպը մի կերպ վերջացավ: Վլադիմիր Իլյիչը մի ամսով գնաց Բրեստան մոր և Աննա Իլյինիչնայի հետ տեսնվելու ու նրանց հետ ծովափին ապրելու: Նա շատ եր սիրում ծովը իր մշտական շարժումով ու անսահման լայնարձակությամբ, ծովի մոտ հանգստանում եր:

II

Լոնդոնում միանգամից սկսեց ժողովուրդը գալ մեզ մոտ: Յեկավ Իննա Սմիդովիչ—Իրմկան, վորը շուտով Ռուսաստան գնաց: Յեկավ և նրա յեղբայրը, Պյոտր Գերմոգենովիչը, վորը Վլադիմիր Իլյիչի նախաձեռնությամբ մկրտված եր Մաարյոնա անունով: Դրանից առաջ նա յերկար ժամանակ բանա եր նստել: Բանաից գուրս գալով, նա «Искра»-ի ջերմ կողմնակից դարձավ: Նա մեծ մասնագետ եր իրեն համարում անցագրեր մաքրելու մեջ. իբր թե պետք ե մաքրել նրանց քրախնքով, և կոմունսյում մի ժամանակ բոլոր սեղանները գլխիվայր եյին կանգնեցրած, այդպիսով ծառայեցնելով նրանց մաքրած անցագրերի համար իբրև ճգմիչ: Այդ ամբողջ տեխնիկան շատ պրիմիտիվ եր, ինչպես այն ժա-

մանակվա մեր ամբողջ կոնսպիրացիան: Հիմա, նորից կարգալով Ռուսաստանի հետ ունեցած նամակագրությունը, դարմանում ես այն ժամանակվա կոնսպիրացիայի միամտության վրա: Այդ բոլոր նամակները թաշկինակների (անցագրեր), յեփվող գարեջրի, տաք մորթու (անլեգալ գրականության) մասին, քաղաքների այդ բոլոր մականունները, վորոնք սկսվում եյին նույն տառով, ինչ տառով սկսվում եր քաղաքի անունը (Ողեսա,—Ոսիպ. Տվեր—Տերենտիչ, Պոլտավա—Պետյա, Պսկով—Պաշա, և այլն) արդարավա—Պետյա, Պսկով—Պաշա, և այլն) արդամարդկանց անունների փոխարինելը կանանց անուններով և ընդհակառակը, այս ամենը ծայր աստիճան թափանցիկ եր, սպիտակ թելով կատարածան թափանցիկ եր, յայտակ թելով կարած: Այն ժամանակ այդ չեթ թիւմ այդպես միամիտ ու այնուամենայնիվ վորոշ չա իով խճճում եր հեաքերը: Սկզբի ժամանակում այնքան շատ պրովոկատորներ չկային, վորքան հետո: Մարտիկ բոլորը վստահելի եյին, միմիանց լավ եյին գիկ բոլորը վստահելի եյին, միմիանց լավ եյին ճանաչում: Ռուսաստանում աշխատում եյին «Искра»-ի ազենտները, նրանց գրականություն եր «Искра» և «Завоевание» արտասահմանից—«Искра» և «Завоевание» բրոշյուրները.—նրանք հոգ եյին տանում այն մասին, վոր Իսկրայի գրականությունը արտատպվի անլեգալ տպարաններում, տարածում եյին Իսկրայի գրականությունը կոմիտեների մեջ,

հոգ ելին տանում «Искра»-ին թղթակցություն
ուղարկելու մասին և այն մասին, Վոր «Искра»-
յին տեղյակ պահել Ռուսաստանում տարվող ամ-
բողջ անլեզալ աշխատանքին, ու նրա համար
փող ելին ժողովում: Մամարայում (Մոսկովի մոտ,
ապրում ելին գրիգորևները—Կրժիժանովսկինե-
րը, Գլեբ Մաքսիմիլիանովիչը, Կլեբը և Ջինաի-
զա Պավլովան՝ Ուլիսկան: Այնտեղ ել ապրում
եր Մարիա Իլյինիչնան—Մեղվեժյոնսկը: Մա-
մարայում իսկույն կազմվեց կենտրոնի պես մի
բան: Կրժիժանովսկիները առանձին ընդունա-
կություն ունեյին իրենց շուրջը հասարակու-
թյուն խմբավորելու: Լենգնիկ—Կուրցը բնակու-
թյուն հաստատեց հարավում, մի ժամանակ ապ-
րում եր Պոլտավայում (Պետրայի մոտ), հետո
Կիևում: Աստրախանում ապրում եր Լիդիա Մի-
խայլովնա Կնիպովիչը «գյաղենկան»: Պակովում
ապրում ելին Լեպեշինսկին—Լապոտ և Լյուբա
Նիկոլայնա Բաղչենկոն — Պաշան: Ստեպան Իվա-
նովիչ Բաղչենկոն այդ ժամանակ վերջնականապես
սառսապած լինելով, հեռացավ անլեզալ աշխատան-
քից. դրա փոխարեն «Искра»-ի համար անդողար
աշխատում եր Ստեպան Իվանովիչի յեղբայր Իվան
Իվանովիչը (Նույնն և Արկադի, Նույնն և Կա-
յան): Նա յերթեյեկող ազենա եր. այդպիսի ա-
զենա եր Սիլվինը (Բրոդյազա), Վորը «Искра»-ն
տարածում եր Ռուսաստանում: Մոսկվայում

աշխատում եր Բառեմանը (Նույնն և Վիկտոր,
Իերեո, Գրաշ) և նրա հետ սերտ կապված Ի-
վան Վասիլյևիչ Բարուշկինը (Նույնն և Բոգդան):
Ազենաների թվին եր պատկանում և Պիտերի
կազմակերպության հետ սերտ կապված Յելե-
նա Գմիտրիևնա Մտասովան—Գուշչան Նույն և
Որսոլյուտ, Նույնպես Գլաֆիրա Իվանովնա Ա-
կուլովան, Վորը Բառեմանի անկումից հետո բը-
նակություն հաստատեց Մոսկվայում Ջայլիկ
անվան տակ (Ստարոխայի մոտ): Դրանց բո-
լորի հետ «Искра»-ն ակտիվ նամակագրություն
եր վարում: Վլադիմիր Իլյիչը նայում եր ամեն
մի նամակը: Մենք շատ մանրամասն գիտեյինք,
թե «Искра»-ի ազենաներից ով ինչ է անում, և
նրանց հետ քննում ելինք նրանց բոլոր աշխա-
տանքները. յերը նրանց մեջ կապերը կարվում ե-
լին, կապում ելին նրանց միմիանց, հաղորդում
ելինք տապալումները մասին և այլն:

«Искра»-ի համար տպարան եր աշխատում
Բազովում: Աշխատանքը տարվում եր ամենա-
խիտ կոնսպիրացիայի պայմաններում, այնտեղ
աշխատում ելին յեղբայրներ Յենուկիձեները,
գործը ղեկավարում եր Կրասինը (Լոշազ): Տպա-
րանը կոչվում եր Նինա:

Հետո Հյուսիսում, Նովգորոդում փորձեցին
մի ուրիշ տպարան հիմնել—Ակուլինա անունով:
Այդ շատ շուտ խորտակվեց:

Նախկին անլեզու տպարանը—կիշինեում, վորը կառավարում եր Ակլիմը (Լեոն Գոլլզման) Լոնդոնի ժամանակաշրջանում արդեն խափանվել եր:

Տրանսպորտն անցնում եր Վիլնայով (Գրունյայի միջոցով): Պիտերցիները փորձեցին կարգի բերել տրանսպորտը Ստոգնոլմի վրայով: Այդ տըպարանի մասին, վորը գործում եր «Գարեջուր» անվան տակ, անքանակ նամակագրություն կար: Մենք Ստոգնոլմ գրականություն եյինք ուղարկում փթերով, մեզ տեղեկացնում եյին, վոր «գարեջուրը» ստացված ե: Մենք հավատացած եյինք, վոր ստացված եր Պիտերում և շարունակում եյինք գրականությունը Ստոգնոլմ ուղարկել: Հետո 1905 թվին, վերադառնալով Շվեյցարիայով Ռուսաստան, մենք իմացանք, վոր գարեջուրը գտնվում ե դեռ «գարեջրատանը»: Պարզ ասած, Ստոգնոլմի ժողովրդական տանը մեր գրականությամբ լեցված մի ամբողջ նկուղ կար:

«Փոքրիկ տակառներն» ուղարկվում եյին վարդյոյի միջոցով: Մեկ անգամ կարծեմ ստացված ե յեղել փոստային կապոցը, հետո ինչ վոր խափանվեց: Մարտելում բնակեցրինք Մատրյոնային: Նա պետք ե տրանսպորտը կարգի գցեր Բաթում յերթևեկող շոգենավների վրա ծառայող խոհարարներին միջոցով: Բաթումում գրականու-

թյուն ստանալը կարգի գցեցին «ձիերը» բազմեցիները: Սակայն գրականության մեծ մասը ձողն եր նետված: (Գրականությունը վաթաթում եյին բրեզենաների մեջ և պայմանավորված տեղը ջուրը նետում, մերոնք վորսում եյին այն: Միխայիլ Իվանովիչ Կալինինը, վորն այն ժամանակ աշխատում եր Պիտերի գործարաններից մեկում և մտած եր կազմակերպության մեջ, Գուշչայի միջոցով հասցեն Տուլոն եր ուղարկել ինչ վոր նավաստիի ձեռքով: Գրականությունը տանում եյին Ալեքսանդրիայի վրայով (Յեգիպոս), կարգի եյին գցում տրանսպորտը Կամենեցկ-Պոդոլսկի վրայով, Լվովի վրայով: Անշափ դրամ ու յեռանդ պահանջող այդ տրանսպորտներից հավանաբար տեղ եր հասնում ուղարկածի մեկ տասնորդականից վոչ ավելին, աշխատանքը մեծ բիսկի հետ եր կապված: Ուղարկում եյինք կրկնակի սակ ունեցող ձամբրուկներով, գրքերի կազմի մեջ: Գրականությունը վայրկենապես ձեռքից ձեռք եր խլվում:

Առանձնապես հաջողություն ուներ «УТО ДЕЛАТЬ»-ը: Նա պատասխանում եր մի շարք ամենակենսական, հասունացած հարցերին: Ամենքն ել շատ սուր կերպով գգում եյին Առանձնապես համաշափ աշխատանք տակոնսպիրատիվ, համաշափ աշխատանք տանող կազմակերպության անհրաժեշտությունը:

1902 թ. հունիսին Բելուստոկում կայացավ Բուենդի (Բորիս) կազմակերպած կոնֆերենցիան, վորն ամբողջովին տապալվեց, բացի Պետերբուրգի պատգամավորից: Դրա հետ կապված տապալվեցին Բաուժանն ու Սիլվենը: Այդ կոնֆերենցիայում վորոշված էր համագումար հրավիրելու համար կազմակերպչական կոմիտե հիմնել: Գործը սակայն ձգձգվեց: Ներկայացուցչություններ ելին հարկավոր տեղական կազմակերպություններից, սակայն նրանք դեռ ծայր աստիճան անձևակերպ, անմիատարր բնույթ ելին կրում: Պիտերում, սրինակ, կազմակերպությունը բաժանվում էր բանվորական (Մանյա) և ինտելիգենտական (Վանյա) կոմիտեների: Բանվորական կոմիտեն պեաք է գլխավորապես անտեսական պայքար մղեր, ինտելիգենտականը՝ բարձր քաղաքականություն վարեր: Մակայն այդ բարձր քաղաքականությունը բավականին գաճաճ էր և ավելի հիշեցնում էր լիբերալ, քան հեղափոխական քաղաքականություն: Այդպիսի ստրուկտուրա պոաջ յեկավ եկոնոմիզմի հողի վրա: Սկզբունքորեն գլխովին ջախջախված եկոնոմիզմը դեռ շատ կայուն էր տեղերում: «Искра»-ն ըստ արժանության գնահատեց նման ստրուկտուրայի նշանակությունը: կազմակերպության ճիշտ ստրուկտուրայի համար

մղված պայքարի մեջ առան նակի տեղը պատկանում էր Իլյիչին: Նրա «Исμο к Ереме», կամ, ինչպես անվանվում է այն գրականություն մեջ, «Исмо к товарищу», (այդ մասին կետեմ հետո) բացառիկ դեր է խաղացել կուսակցություն կազմակերպման գործի մեջ: Նա ոգնեց կուսակցության բանվորականացման, բանվորներին քաղաքականություն բոլոր հրատապ ինդիրներին լուծմանը մասնակից դարձնելուն, խորտակեց այն պատանեչը, վորը բարձրացված էր раб.-чедельцы-ների կողմից բանվորի և ինտելիգենտի միջև: 1902-1903 թ. ձմեռը կազմակերպությունների մեջ ուղղությունների հուսահատ պայքար էր մղվում: Խակրովցիներն ելին աստիճանաբար նվաճում դրությունը, սակայն պատահում էր և այնպես, վոր նրանց ել ելին «դուրս հանում»: Վլադիմիր Իլյիչը ուղղություն էր սալի իսկրովցիներին պայքարին, նախազգուշացնելով նրանց կենտրոնացման պարզ ըմբռնումից, պայքարելով ամեն մի կենդանի ինքնույրուն աշխատանքի մեջ «անայնագործություն» տեսնելու խատանքի մեջ: Վլադիմիր Իլյիչի այս ամբողջ աշխատանքը, վորը այսպես խոր ազդեցություն ունեցավ կոմիտեների կազմության վորակի վրա, — յերիտասարդությունը քիչ է հայտնի, իսկ մինչ այն դա է վորոշել մեր կուսակցության դեմքը,

հիմք դրել նրա ներկա կազմակերպության:

Ուարոչեղեյցի-տնտեսագետները առանձապես կատարած էյին այդ պայքարի համար, վորը նրանց զրկում եր ազդեցություն ունենալուց, և այրանում էյին սրտասահմանի «հրամանատարություն անելու» վրա:

Կազմակերպչական հարցերի վերաբերյալ բանակցություններ վարելու համար, ոգոստոսի 6-ին, Պիտերից յեկավ ընկ. Կրամնուխան՝ «կարգացել ե՞ք դուք «Гражданин» № 47 պայմանական նշանաբանով: Այդ ժամանակից նամեր մեջ մնաց «Гражданин» մականունով: Վլադիմիր Իլյիչը շատ եր խոսում նրա հետ Պիտերի կազմակերպության, նրա սարուկառուրայի մասին: Խորհրդակցությանը մասնակցում էյին և Պ. Ա. Կրասիկովը (նույնն և Մուզիկանտ, Շպիլկա, Իգնատ, Պանկրատ) և Բարիս Նիկոլայեիչը (Նոսկով): Լոնգոնից Гражданин ուղարկեցինք ժընև, Պլեխանովի հետ համաձայնության գալու և վերջնականապես «խկրովեց» դառնալու»: Մի յերկուշաբաթից Յերյոմը նամակ ուղարկեց, վորի մեջ նա արտահայտում եր իր նկատառումները այն մասին, թե ինչպես պետք է կազմակերպվի աշխատանքը տեղերում: Հայտնի չեր Յերյոման առանձին պրոպագանդիստ եր, թե՞ պրոպագանդիստների մի խմբակ: Բայց դա կարևոր չեր: Վլադի-

մեր Իլյիչը սկսեց մտածել պատասխանը: Պատասխանն ընդարձակվեց և ստացվեց «Письмо к товарищу» բրոշյուրը: Այդ բրոշյուրը նախ ապվեց հեկտոգրաֆով և տարածվեց, ապա 1903 թ. հունիսին Սիբիրի կոմիտեն տպագրեց անլեզավ:

1902 թ. սեպտեմբերի սկզբին յեկավ Յեկատերինասլավի բանտից փախած Բաբուշկինը: Նրան և Գորովիցին բանտից փախչելու և սահմանն անցնելու մեջ աջակցություն ցույց ավին ինչ վոր զիմնագիտաներ. ներկեցին նրա մագեկները, վոր շուտով մոռու գույն ստացան ու դրավում էյին ընդհանուրի ուշադրությունը: Մեզ մոտ ել նա մոռեգույն յեկավ: Գերմանիայում նա կոմիսյոներներին ձեռքն ընկավ և հազիվ հազ հաշոգվեց նրան Ամերիկա ուղարկելուց ազատվել: Մենք նրան տեղավորեցինք կոմունայում, ուր և նակը: Բաբուշկինը այդ ժամանակվա ընթացքում սարսափելի մեծացավ քաղաքական տեսակետից: Դա արդեն կոփված մի հեղափոխական եր, ինքնուրույն կարծիքով, բազմաթիվ բանվորական կազմակերպություններ տեսած, ինքը բանվոր և կարիք չունեի սովորելու՝ ինչպես մոտենալ բանվորներին: Յերբ նա մի քանի տարի դրանից առաջ կյուրյակնորյա գարոցն յեկավ—բոլորովին անփորձ պատանի եր: Հիշում եմ այսպիսի

միջազեպ: Նա սկզբում Լիզիա Միխայլովնայա Կնիպովիչի խմբի մեջ էր: Մայրենի լեզվի դաս էր, ինչ վոր քերականական որինակներ էյին ընտրում: Բարուշկինը գրատախտակի վրա գրեց «մեզ մոտ գործարանում շուտով գործադուլ կլինի»: Գտտից հետո Լիզիան մի կողմը կանչեց նրան ու սկսեց փնթփնթալ վրան. «Յեթե ուղում եք հեղափոխական լինել, չի կարելի ցուցադրել թե հեղափոխական ես, պետք է իրեն դասել իմանալ և այլն և այլն» Բարուշկինը կարմրատակեց, բայց դրանից հետո սկսեց նայել Լիզիայի վրա իբրև ամենալավ բարեկամի, հաճախ խորհուրդ էր անում նրա հետ գործերի մասին և ինչ վոր յուրատեսակ էր խոսում նրա հետ:

Այդ ժամանակ Լոնդոն յեկավ Պլեխանովը: Ժողով հրավիրվեց Բարուշկինի մասնակցությամբ: Սոսքը ուստական գործերի մասին էր: Բարուշկինն իր կարծիքն ունեւր, վորը նա շատ հաստատապես պաշտպանում էր և իրեն այնպես էր պահում, վոր սկսեց շահագրգռել Պլեխանովին: Գեորգիյ Վալենտինովիչը սկսեց ուշադրությամբ դիտել նրան: Իր ազագա աշխատանքի մասին Ռուսաստանում Բարուշկինը սակայն խոսում էր միայն Վլադիմեր Իլյիչի հետ, վորի հետ առանձնապես մտերիմ էր: Հիշում եմ դարձյալ մի փոքրիկ, բայց բնորոշ միջազեպ: Բարուշկինի գալուց

յերկու որ հետո, գալով կոմունան, մենք զարմացած մնացինք այնպեղ տիրեղ մաքրության վրա, — ամբողջ աղբը հավաքված էր, սեղաններին լրագիրներ էր փռած, հատակը ավլած: Բանից դուրս յեկավ, վոր Բարուշկինն է կարգի պցել: «Ռուս ինտելիգենաների մոտ միշտ կեղտոտ է — նրանց աղախին է հարկավոր, իսկ ինքն իրեն սպասավորել չի կարողանում» ասաց Բարուշկինը:

Նա շուտով Ռուսաստան գնաց: Հետո մենք նրան ել շտեսանք: 1906 թվին նա բռնվեց Սիբիրից գենքերի արանսպորտի հետ միասին և ընկերի հետ գնդակահարվեց բաց գերեզմանի մոտ:

Դեռ Բարուշկինի մեկնելուց առաջ Լոնդոն յեկան Կիևի բանտից փախաց խկրովցիները, Բառւմանը, Կրոխմալը, Բլյումենֆելդը, վորը, Ռուսաստան ճամբրուկով գրականություն տանելիս, սահմանում բռնվեց իր ճամբրուկով և հասցեներով ու հետո տարվեց Կիևի բանտը, Վալլապեներով ու հետո տարվեց Կիևի բանտը, Վալլապեներով (Լիավինով պապաշա), Տարախը (նույն և Պյատնիցա, Պյատնիցկի):

Մենք գիտեյինք, վոր Կիևի բանտից փախուստ էր նախապատրաստվում: Հորիզոնի վրա յերեկ վացող Դեյչը, փախուստների մասնագետ, վորը գիտեր Կիևի բանտի պայմանները, պնդում էր, վոր դա անկարելի է: Սակայն, փախուստը հավոր դա անկարելի է:

Չողվեց, զբախեց հանձնված էյին թոկեր խարխախ, անցազբեր: Զբոսանքի ժամանակ կապեցին պահակին ու վերակացվին և իջան պատի վրայով: Զհասցրեց փախչել միայն վերջինը ըստ հերթի — Սիլվինը, վորը բռնած ուներ վերակացվին:

Մի քանի տագնապալի որեր անցան:

Ոգոստոսի կեսին նամակ ստացվեց պոպուլյար անլեզալ որդան «Южный Рабочий»-ի խմբագրությունից, վորի մեջ տեղեկացվում էր հարավում տեղի ունեցած տապալուսների մասին, և այն մասին, վոր խմբագրությունը ցանկանում է «Искра»-ի և «Заря»-ի կազմակերպությունների հետ ամենաանբաժան հարաբերության մեջ մտնել և հայտարարում էր իր համերաշխությունը հայացքների մեջ: Դա իհարկե մեծ քայլ էր դեպի առաջ ուժերի միացման գործում: Սակայն հետևյալ նամակում «Южный Рабочий» անբավականություն էր հայտնում «Искра»-ի լիբերալների հետ ունեցած պոլեմիկայի խոստովանության առթիվ: Հետո խոսվում էր այն մասին, թե «Южный Рабочий»-ի գրական խմբակը պետք է ապագայումս ել իր ինքնուրույնությունը պահպանի և այլն: Զգացվում էր, վոր ամենը չէ՛ անվում մինչև վերջ:

Այդ ժամանակներին Սամարայից հաղորդեցին, վոր իրենց մոտ է յեկել Սիբիրից փախած

Բեռնշտեյնը (Տրոցկին), վոր նա մուկեզին իսկրովեց և և բոլորի վրա շատ լավ ապավորություն է թողնում: «Իսկական յերիտասարդ արծիվ է» գրում էյին սամարացիները: Մկրացիներան գրիչ մտկանուսով և ուղարկեցին Պալատվա՝ «Южный Рабочий»-ի հետ բանակցությունները վերջացնելու համար: «Южный Рабочий»-ի հետ ունեցած բանակցություններից նա այն ապավորությունն ստացավ, վոր այդ մարդկանց հետ կարելի է աշխատել. ճշգրիթ ձևակերպեց «Южный Рабочий»-ի տարածայնության կետերը: 1) Գյուղացիական շարժման թերագնահատում, 2) անբավականություն լիբերալների հետ ունեցած պոլեմիկայի խոստովանության առթիվ և 3) առանձնացած խմբակ մնալու ու իրենց հանրամատչելի որդանը հրատարակելու ցանկություն:

Շուտով, կարծեմ հոկտեմբերի սկզբներին,

Տրոցկին Լոնդոն յեկավ:

Մեկ անգամ, վաղ առավոտյան մուտքի դուռը սկսեցին կատաղի թակել: Յես արդեն հաստատ գիտեյի, վոր յեթե պայմանական զանգը չեյին տալիս, կնշանակի մեզ մոտ են գալիս, և շտապեցի ցած իջնել դուռը բանալու: Տրոցկին եր, — յես նրան առաջնորդեցի մեր սենյակը: Վլադիմիր Իլյիչը դեռ նոր էր արթնացել և պառկած էր անկողնում: Թողնելով նրանց մենակ,

յես գնացի կառավարանին վճարելու, սուրճ պատ-
րաստելու և այլն: Յերբ յես վերադարձա, Վլա-
դիմիր Իլիչը զես նստած եր անկողնու վրա և
վոզեորված խոսում եր Տրոցկու հետ ինչ վոր
վերացական նյութի մասին: Յեվ շերմ գովասա-
նական վկայությունները «յերիտասարգ արծվի»
մասին, և՛ առաջին խոսակցությունը հենց հար-
կազրեցին Վլադիմեր Իլիչին առանձնապես ուշա-
ղիբ զիտել յեկվորին: Վլադիմեր Իլիչը շատ եր
զրուցում նրա հետ, նրա հետ գնում եր զբո-
սանքի:

Վլադիմիր Իլիչը հարցու-փորձ եր անում
Տրոցկուն «Южный Рабочий»-ի հետ ունեցած
բանակցությունների մասին, և նրան զուր յեկան
Տրոցկու վորոշակի ձևակերպումները, այն, վոր
նա խկույն կարողացել եր ըմբռնել տարածայնու-
թյունների եյությունը, բարեացակամ հայտա-
բարությունների մեջից թափանցել հանրամատ-
չելի լրագրի ֆիրմայի տակ իրենց խմբակի ինք-
նուրույնությունը պահպանելու ցանկությունը:

Ռուսաստանից Տրոցկուն համառորեն հետ
եյին կանչում: Վլադիմիր Իլիչը ցանկանում եր,
վորպեսզի նա մնար արտասահմանում, պատրաստ-
վեր և սգներ «Искра»-ի աշխատանքներին:

Պլեխանովը խկույն կասկածի տակ առավ
Տրոցկուն, նրա մեջ նա տեսնում եր «Искра»-ի

խմբագրության յերիտասարգ մասի (Լենինի, Մար-
տովի և Պոտրեսովի) կողմնակցին, Լենինի աշա-
կերտին: Յերբ Վլադիմիր Իլիչը Տրոցկու հոգ-
վածներն ուղարկեց Պլեխանովին, վերջինս պա-
տասխանեց. «Ձեր գրչի» գրիչը ինձ զուր չի գա-
լիս»: «Վոճը աշխատանքի գործ ե, — պատասխա-
նեց Վլադիմիր Իլիչը, — իսկ մարզը սովորելու
ընդունակ ե, շատ ոգտակար կլինի»: 1903 թ. մար-
տին Վլադիմեր Իլիչը առաջարկում եր կոոպտա-
ցիայի յենթարկել Տրոցկուն «Искра»-ի խմբա-
գրության մեջ:

Տրոցկին շուտով Փարիզ մեկնեց, ուր մեծ
հաջողությամբ սկսեց յելույթներ ունենալ:

III

Ուեկմի աքսորից յեկավ Յեկատերինա Մի-
խայլովնա Սլեքսանյորովան (Ժակ): Առաջ նա
աչքի ընկնազ նարողովուց եր, և այդ նրա վրա
վորոշ կնիք եր գրել: Նա նման չեր մեր վը-
թացող, թափթփված աղջիկներին, Գիմկայի նման.
Թացող, թափթփված եր: Այժմ նա «Искра»-ի կողմնա-
շատ դսպված եր: Այժմ նա «Искра»-ի կողմնա-
կից եր. նա միշտ խելոք բան եր ասում:
Նին հեղափոխականներին, նարողովուցի-
ներին Վլադիմիր Իլիչը հարգանքով եր վերա-
բերվում:

Յերբ յեկավ Յեկատերինա Միխայլովնա,

դեպ նա ունեցած Վլադիմիր Իլյիչի վերաբերմունքի մեջ ազդեցութեանից գերծ չէր այն հանգամանքը, վոր նա, նախկին նարոգովուկեց, ահա անցել է իսկրովյեի կողմը: Յես Յեկատերինա Միխայլովնայի վրա նայում էլի վարից վեր: Նախ քան վերջնականապես սոցիալ-դեմոկրատ գառնալս, յես գնացի Ալեքսանդրովների մոտ՝ (Ումինսկիների) բանվորների խմբակ խնդրելու համար: Ինձ վրա հսկայական ապավորութեան գործեց համեստ կահավորութեանը, ամենուրեք կուտակված ստատիստիքական ժողովածուները, սենյակի խորքում լուռ նստած Միխայլ Ստեպանովիչը և Յեկատերինա Միխայլովնայի ջերմ ճառերը, վորը համոզում էր ինձ նարոգովուկեց դառնալ: Յես այդ մասին պատմել էլի Վլադիմիր Իլյիչին Յեկատերինա Միխայլովնայի գալու նախորդակին: Մեզ համար սկսվեց նրանով տարվելու շրջանը: Վլադիմիր Իլյիչը մարդկանցով տարվելու այդպիսի շրջաններ էր ունենում անընդհատ: Կնկատեր մարդու մեջ վորեք գնահատելի գիծ և կկառչեր նրան... Յեկատերինա Միխայլովնան Լոնդոնից Փարիզ գնաց: Նա հանդիսացավ մոջ այնքան տոկուն իսկրովեց, — յերկրորդ կուսակցական համագումարին, մոջ առանց նրա մտանակցութեան, ոպովիցիայի ցանց հյուսվեց Լենինի «բռնագրավողական» մտադրութեանների

դեմ, հետո նա յեղավ հաշտարար Կ. Կ. մեջ, ապա հեռացավ քաղաքական ասպարեզից:

Ռուսաստանից Լոնդոն յեկող ընկերներից հիշում եմ նաև Բորիս Գոյլզմանին (Ադել) և Գոլիվո Գորբովուկսկուն (Դնո)՝ Գոյլզմանին յես դեռ Պետերբուրգից գիտեյի, ուր նա տեխնիքական աշխատանքով էր զբաղվում, տպագրելով «Союз Борьбы» թերթերը: Չափազանց տատանվող մի մարդ, այն ժամանակ նա իսկրովեց էր: Դնոն զարմացնում էր իր հանդարտութեամբ: Պատահում էր, նստում էր հանգիստ, ինչպես մուկը: Նա Պիտեր վերագարձավ, բայց շուտով խելագարվեց, իսկ հետո, կիսով չափ առողջանալով, անձնապահութեան գործեց: Դժվար էր անլեզալ մարդու կյանքը, ամենքը չեյին կարող տանել այն:

Ամբողջ ձմեռը յեռանդուն աշխատանք էր տարվում համագումարի նախապատրաստման համար: 1902 թվի նոյեմբերին կազմվում է համագումարի նախապատրաստման կազմակերպչական կոմիտեն. (Կ. Կ. մասն «Южный Рабочий» «Северный Союз»-ի ներկայացուցիչները, Կրասնոխան և Ի. Ի. Բադչենկոն, Կրասիկովը, Լենինի կրթիժանովակին: Բունդը սկզբում ձեռնպահ մնաց մասնակցելուց):

«Կազմակերպչական» անունը համապատասխանում էր գործի իսկութեանը: Առանց Կ. Կ. յեր-

բեք չեր հաջողվի համագումար հրավիրել: Հարկավոր եր վոստիկանական ծայր աստիճան գրգռվարին պայմանների մեջ բարդ աշխատանք կատարել կազմակերպչորեն և գազափարապես իրար կապակցելու նոր միայն ձևակերպված և գեռ ձևակերպվել շարունակող կողեկախիմները, տեղերը արտատահմանի հետ կապակցելու համար: Կ. Կ. հետ կապ պահելու ամբողջ աշխատանքը և համագումարի նախապատրաստությունը փաստորեն ընկավ Վլադիմիր Իլյիչի վրա: Պոտրեսովը հիվանդ եր, նրա թոքերը չէյին տանում Լոնդոնի մշուշները, ու նա ինչ վոր մի տեղ բժշկվում եր: Մարտովի համար ծանր եր Լոնդոնը իր փակ կյանքով և, գնալով Փարիզ, մնաց այնտեղ: Լոնդոնում պետք և սպրեր Դեյչը՝ աքսորից փախած «Աշխատանքի ազատագրության» խմբակի հին անդամը: Խմբակը հույս եր գրել նրա վրա, ինչպես շատ մեծ կազմակերպչի: «Ահա կգա ժենկան (Դեյչի մականունը),—ասում եր վերա Իվանովնան,—նա կարգի կզցի Ռուսաստանի հետ ամեն մի հարաբերություն «հնար յեղածին չափ»: Նրա վրա հույս եյին գնում և Պլեխանովը և Աքսելրոդը, համարելով վոր նա կլինի «Искра»-ի խմբագրության մեջ իրենց ներկայացուցիչը, վորը ամեն ինչի կհետևի: Սակայն, յերը Դեյչը յեկավ, բանից յերեաց, վոր ուսաս-

կան պայմաններից յերկար տարիներ կարված լինելը նրա վրա իրեն կնխքն եր գրել: Ռուսաստանի հետ կապ պահելու համար նա միանգամայն անհարմար եր, ծանոթ չեր նոր պայմաններին, նա ձգտում եր մարդկանց, մտավուռ սոցիալ-դեմոկրատների Արասահմանյան Լիգան, լայն հարաբերություն սկսեց արտասահմանյան գաղութների հետ և նույպես շուտով մեկնեց Փարիզ:

Լոնդոնում մշտապես սպրում եր Վերա Իվանովնան, նա հաճույքով լսում եր պատմություններ ուսսական աշխատանքի մասին, բայց ինքը հարաբերություն պահել Ռուսաստանի հետ չեր կարողանում, ամենն ընկավ Վլադիմիր Իլյիչի վրա: Ռուսաստանի հետ ունեցած նամակագրությունը սարսափելի քայքայում եր նրա ջղերը: Շարաթներով, ամիսներով նամակներին պատասխան սպասել, մշտապես լինել անհայտության մեջ, թե ինչպես և զարգանում գործը, այդ ամենն ավելի քան քիչ եր համապատասխանում վ. Ի. բնավորությանը: Ռուսաստան գրած նրա նամակները լի յեն ճշտապահ գրելու թախանձանքով, «մեկ անգամ ել ջերմ և թախանձագին խնդրում և աղերսում ենք գրել մեզ հաճախ և մանրամասնորեն, մամնավորապես անհապաղ, անպայման հենց նույն օրը, յերը սասցվում և

նամակը տեղեկացնել մեզ, [Թեկուզ յերկտողով,
նամակը ստանալու մասին...» Նամակները լի
եյին շուտափուլթ գործելու թախանձանքներով:
Գիշերները չեք քնում Իլյիչը Ռուսաստանից յե-
կած ամեն մի նամակից հետո, ուր հաղորդվում
էր այն մասին, թե «Սոնյան լուծւմ է միսածի
պես», կամ վոր «Ջարին ժամանակին չի մտել
կոմիտե» կամ «վոր կապ չկա պառավի հետ».
հեշտութեանս մեջ մնացել են այդ անքուն զի-
շերները: Վլադիմիր Իլյիչը բուն կերպով յե-
րագում էր միասնական կապակցված կուսակ-
ցութեան ստեղծելու մասին, ուր կլուծվէին բո-
լոր աւանձնացած խմբակները իրենց գեպի կու-
սակցութեանն ունեցած անհատական համակրան-
քի և հակադրանքի վրա հիմնվող հարաբերութեան-
ների հետ միասին, ուր չէր լինի վոչ մի արհես-
տական անջրպետ, վորոնց թվում և ազգայինը.
այստեղից պայքար Բունդի գեմ: Բունդը այն ժա-
մանակ իր մեծամասնութեամբ կանգնած էր «ուս-
բոչեզեյցիներին» տեսակետի վրա: Յեվ Վլ. Իլյիչը
չէր կասկածում, վոր յեթե Բունդը պահի միայն
ավտոնոմիան իր դուս ազգային գործերում, նա
անխուսափելիորեն հարկադրված պետք է լինի
կուսակցութեան հետ վոտ վոտքի գնալ: Այդ պատ-
ճառով Բունդը ուզում էր վերապահել իրեն բաց-
արձակ ինքնուրույնութեան բոլոր հարցերում, նա

խոսում էր իր մասին, իբրև Ռ.Ս.-Դ.Բ.Կ. գառ քա-
ղաքական կուսակցութեան, նա համաձայնվում էր
միանալ միայն ֆեդերատիվ հիմունքներով: Նման
գործելակերպը մահացու էր հրեական պրոլե-
տարիատի համար: Միայնակ հրեական պրոլե-
տարիատը յերբեք չէր կարող հաղթութեան տա-
նել: Միայն միանալով ամբողջ Ռուսաստանի
պրոլետարիատի հետ, նա կարող էր ուժ գառ-
նալ: Բունդովյիները այդ չէյին հասկանում: Յեվ
այդ պատճառով ևլ «Աскра»-ի խմբագրութեանը
Բունդի գեմ կատաղի պայքար էր մղում: Դա
պայքար էր բանվորական շարժման, նրա միա-
բանութեան կապակցութեան համար, պայքարը
մղում էր ամբողջ խմբագրութեանը, բայց բուն-
գովյիները գիտեյին, վոր միաբանութեան համար
մղվելիք պայքարի ամենակրքոտ կողմնակիցը
Վլադիմիր Իլյիչն էր:

Ռուսաստանի հետ հարաբերութեան ու-
նենալու վրա վերահսկողութեան համար Դեյչին
գնելու «Աշխատանքի ազատագրութեան խմբակի»
ձգտումը վերջնականապես տալալվեց նրանից
հետո, յերբ Լև Գրիգորիչը Կ. Կ. Սրատասհամայնյան
հետո, յերբ Լև Գրիգորիչը, վորին հանձնված էյին
Բաժանմունքի անունից, վորին հանձնված էյին
միայն արտասահմանյան զազութները, ուր մտնում
էյին և «Рабочее Дело»-ի ներկայացուցիչները և
Բունդը, նամակ զրեց ԿԿ. տեղական կազմակեր-

պուժյուններին, խնդրելով հարաբերություն պահպանել վոչ թե «Мекра»-ի խմբագրության միջոցով, այլ անմիջապես Կ.Կ.Ա.Ք. համագումարի հարցերի առթիվ, լայնորեն տարածել Կ.Կ.Ա.Ք. հասցեն և այլն: Դա այնպիսի խախտումն էր ամենատարրական կոնսպիրացիայի, վոր մնում էր միայն դարմանալ: Յես նախատում էյի վերա Իվանովյանի «Ինչ է ձեր գոված գործնական մարդը»: Վերա Իվանովյանն ասում էր. հասնա, ու այդ բուպեյին նրա պիմագծերը շատ արտահայտիչ էյին: «Առաջ, նա, գիտեք, շատ լավ էր կարողանում ամեն ինչ կարգի գցել», արդարապես էր նա: Բացի կոնսպիրացիայի պակասությունից, հայաարարությունը խոսում էր վատահուժյան պակասության մասին գեպի խմբագրության այն մասը, վոր Ռուսաստանի հետ նամակագրություն էր վարում և իրեն ներկայացնում էր հսկողություն կազմակերպելու միամիտ մի վործ: Այդպիսի վերաբերմունքը չէր կարող չհուզել: Շուտով «Աշխատանքի ազատագրության» խմբակը նորից հարց գրեց Փրնև տեղափոխվելու մասին, և այս անգամ միայն Վլադիմիր Իլյիչը ձայն ավեց տեղափոխվելու հակառակ: Սկսեցին հավաքվել. Վլադիմիր Իլյիչի նյարդերն այն գրության էյին հասել, վոր նա հիվանդացավ ծանր «սրբազան կրակ» նյարդային հի-

վանդությամբ, վորը կայանում է նրանում, վոր բորբոքվում են կրծքի և մեջքի նյարդերի ծայրերը:

Յերբ Վլադիմիր Իլյիչի մարմնի վրա բծեր յերևացին, յես շեռքս սուս բժշկական տեղեկատուն: Բանից յերևում էր, վոր ըստ բծերի գաքոս է: Տախտարեք, չորբորգ թե հինգերորդ կուրսի բժշկական մասի ուսանող, հաստատեց իմ յենթադրությունը, և յես յոգ քսեցի Վլադիմիր Իլյիչի մարմնին, վորով նրան տանջալի ցավ պատճառեցի: Մենք բոլորովին չէյինք ել մտածում անգլիական բժշկի գիմել, վորովհետև հարկավոր էր վճարել մի գինեա. անգլիայում բանվորները սովորաբար բժշկվում են իրենց միջոցներով, քանի վոր բժիշկները շատ թանկ են: Փրնևի ճանապարհին Վլադիմիր Իլյիչը չափազանց անհանգիստ էր, իսկ սեզ հասնելուն պես անկողին ընկավ ու մնաց պառկած յերկու շաբաթ:

Լոնդոնում կատարած աշխատանքներից, վորը Վլադիմիր Իլյիչին չէր ջղայնացնում, այլ վորոշ բավարարություն էր տալիս, գա «К деревенскому бедноте» բրոշյուրի գրելն էր: 1902 թ. գյուղացիական ապստամբությունները Վլադիմիր Իլյիչին բերին գյուղացիների համար բրոշյուր գրելու անհրաժեշտության մտքին: Այդ բրոշյուրի մեջ նա բացատրում էր, թե ինչ է ուզում

բանվորական կուսակցությունը, բացատրում էր, թե ինչու գյուղի աղքատ մասը պետք է գնա բանվորների հետ: Գուցե վոր մի բանից այնպես պարզ չերևա, ինչպես այդ բրոշյուրից՝ վորքան առաջ է անցել կյանքը այդ տարիներին ընթացքում: Բրոշյուրը սարսափելի հնացել է: Այն ժամանակ այդ բրոշյուրը շատ մեծ նշանակություն ուներ: Նա գրված է շատ պարզ և հասկանալի: Դա առաջին բրոշյուրն էր, վորով վլադ. Իլյինը գիմում էր գյուղացիության, Հարկավոր է նման բրոշյուր գրել, վորը բացատրի գյուղացիությանը կոմունիստական կուսակցության այժմյան ծրագիրը: Դա ամենից լավ կը պարզի գյուղացիներին բանվորների և գյուղացիների միացման անհրաժեշտությունը: Այդպիսի բրոշյուր չկա: Այդպիսի բրոշյուրի հրատարակելու անհրաժեշտություն մասին ասաց ինչ վոր մի անգամ վլադիմիր Իլյինը իր կյանքի վերջին օրերին:

1903 թ. ապրիլին մենք տեղավորվեցինք ժընև:

IV

ժընևում մենք տեղավորվեցինք բազաբի արուարձանում, Sèchéren բանվորական թաղամասում. մի ամբողջ անակ զբավեցինք. ներքև վում մեծ խոհանոցն էր քարե հատակով, վերև

վում՝ յերեք փոքրիկ սենյակ: Խոհանոցը և մեր ընդունարանն էր: Կահկարասիների պակասը լրացվում էր գրքերի և ամանեղենների արկղներով: Իգնատը (Կրասիկովը) մեր խոհանոցը կատակով անվանեց «կոնտրաբանդիստների ապաստարան»: Յերբ հարկավոր էր լինում վորևէ մեկին հետ առանձնակի խոսելու, գնում էյինք մոտիկ գտնվող պուրակը, կամ լճի ափը:

Պատգամավորները սկսեցին քիչ քիչ հավաքվել: Յեկան Դեմենտենը: Կոստյան (Դեմենտեի կինը) ուղղակի զարմացրեց վլադիմիր Իլյինին արանսպորտի գործի գիտությունը. «ա՛սա իսկական արանսպորտայոր ե՛! կրկնում էր նա.— սա գործ է և վոչ գատարկախոսություն»։ Յեկավ Լյուբով Նիկոլայեվնա Ռադչենկոն, վորի հետ մենք անձամբ շատ մոտ կապված էյինք.— խոսակցություններին վերջ չկար: Հետո յեկան Րոստովի պատգամավորները՝ Գուսևը և Լոկերմանը, Զեմլյաչկան, Շոտմանը (Բերդ), Տյատենկան, Յոնուշան (Դիմիտրիյ Իլյին): Ամեն օր վորևէ մեկը գալիս էր: Պատգամավորներին նախապատրաստում էյին ծրագրային հարցերին, Բունդին, լսում էյին նրանց պատմությունները: Մեզ մոտ մշտապես նստած էր Մարտովը, վորը խոսակցում էր պատգամավորների հետ: Յեկավ Տրոցկին: Նրան էլ գործի գրին: Նրա մոտ բնա-

կեցրին նոր յեկած Պիտերի պատգամավոր Շոտ-
մանին՝ «մշակելու համար»:

Հարկավոր եր պատգամավորներին լուսա-
բանել «Южный рабочий»-ի զիրքը, վոր, ծածկվե-
լով հանրամատչելի լրագրի անվան տակ, ցանկա-
նում եր պահպանել իր առանձնակի գոյության
իրավունքը: Հարկավոր եր պարզել, վոր անլեզու
գոյության պայմաններում հանրամատչելի լրա-
գիրը չի կարող դառնալ մասսայական, չի կա-
րող հույս դնել մասսայական տարածման վրա:
Այդ հարցում Վլադիմիր Իլյինի և Մարտովի ու-
նեցած զիրքերը հանձն առավ պաշտպանել Տրոց-
բին, դեմ յելավ Պլեխանովը: Լանդոյլզ կաֆեում
կայացավ ժամանած պատգամավորների ժողովը,
և գիսկուսիա առաջացավ Պլեխանովի ու Տրոցկու-
միջև: Պատգամավորներին, վորոնք իրենց մեծա-
մասնությամբ Ռուսաստանում հանդիպումներ
էյին ունեցել «Южный рабочий»-ի հետ, ավելի
ձիշտ թվաց Տրոցկու զիրքը: Պլեխանովը գաղա-
վել եր:

«Искра» ի խմբագրության մեջ սկսվեցին
ամեն անասկի թյուրիմացություններ: Դրություն-
ներն անտանելի դարձավ: Խմբագրությունը սովոր-
աբար բաժանվում եր յերկու յերբյակի: Վլա-
դիմիր Իլյինը նորից մացրեց մարտ ամսին արած
առաջարկությունը՝ խմբագրության մեջ յոթ-

լերորդ անգամի՝ Տրոցկու կոպտացիայի մասին:
Կոպտացիան գլուխ չեկավ Պլեխանովի կտրա-
կան բողոքի պատճառով: Մեկ անգամ Վլադիմիր
Իլյինը ժողովից վերադարձավ ծայր աստիճանի
գաղաղած: «Սատանան գիտե ինչ!- ասում եր
նա,—վոչ վոք քաջություն չունի առարկելու
Պլեխանովին: Նու, այ վերա Իվանովան. Պլե-
խանովը լվանում ե Տրոցկուն, իսկ նա ասում
ե՛ դա ժորժն ե, նրա ձայնն ե միայն բարձր!
Յես այսպես չեմ կարող»: Ժամանակավորապես,
մինչև համագումարը կոպտացիայի յենթարկե-
ցին կրասիկովին. պետք եր խմբագրության մեջ
յոթերորդն ունենալ: Գրա հետ միասին Վլադի-
միր Իլյինը սկսեց մտածել յերյակ կազմելու
հարցի մասին: Գա շատ ցավոտ հարց եր և
պատգամավորների հետ այդ մասին չեր խոս-
վում: Այն մասին, վոր «Искра» ի խմբագրու-
թյունը իր նախկին կազմով աշխատանքի ան-
ընդունակ ե դարձել, այդ մասին անչափ ծանր
եր խոսել:

Յեկածները զանգատվում էյին կի անգամ-
ներեց. մեկին մեղադրում էյին խտուրթյան, ան-
վութության, մյուսին՝ պատիվության մեջ. նըշ-
մարվում եր անբավականություն այն մասին,
վոր «Искра» ն իբր թե չափից դուրս ե ձգտում
հրամանատարի դերում լինել, բայց թվում եր

վոր տարածայնություններ չկան և վոր համա-
գումարից հետո գործերը հրաշարի կընթանան:

Պատգամաւորները հավաքվեցին — չեկան
միայն կլերը (Գ. Ս. Կրժիժանովսկին) և Կուբցը
(Ֆ. Վ. Լենգնիկը):

58.

Главлит. № 85352

Тираж. 3000

3-я Типография Госиздата С. С. Р. Армении.
Москва, Армянский пер. № 2.

ԳԻՆԸ 15 Կ.

